

KÖZLEMÉNYEK

Az oxfordi „*Liber Sancti Albani*” és a *Corvina Könyvtár*. PONGRÁCZ József a *Magyar Könyvszemle* 1912. évfolyamában, a cambridgei korvináról szóló cikkében¹ hívta föl először a magyar kutatók figyelmét arra, hogy az Oxfordi Bodleiana könyvtár régi nyomtatott katalógusa egy SZENT ALBÁN életéről szóló kódexet mint esetleges korvinát ír le.²

Az oxfordi könyvtár kéziratárában MS. Canon. Pat. Lat. 17. jelzet alatt őrzött kódex három művet tartalmaz: 1. *Vita Sancti Albani* (mesés történet a XI. századból, egy állítólagos SZENT ALBÁN vértanú élete, aki a császár fia volt és a magyar király örökbe fogadta³). 2. AUGUSTINUS: *Ad Cyrillum epistola cum Cyrilli ad Augustinum responsione*. 3. URBANUS pápa V.: *Versus decem heroici mittens imperatori [Graecorum] unum „Agnus Dei.”* (Mindössze néhány soros vers abból az alkalomból, mikor V. Orbán pápa a török elleni segítség érdekében öt fölkereső Paleolog János görög császárnak egy viaszból készített ún. „Istenbárányát” ajándékozott.) A kis méretű és mindössze 57 folióból álló kódexet a könyvtár 1817-ben vásárolta Velencében, M. L. CANONICI apát gyűjteményével. Készítésének éve 1461. Egykori tulajdonosát COXE a katalógusban így jelöli meg: „olim (Mathiae I. ?) regis Hungariae, cujus arma gentilia in fronte videntur”. Tehát a magyar király „nemzetségi címerével”.

COXE kissé bizonytalan megfogalmazásával szemben HEVESY a *Corvina-könyvtárról* írt nagy monográfiájában már minden kétség nélkül és sokkal pontosabb meghatározással vette föl a hiteles korvinák jegyzékébe, 78. szám alatt.⁴ HEVESY azt írja, hogy a *Liber Sancti Albani*n az aragon címer van („au bas les armes d’Aragon”), azonban „surmontées d’un corbeau”, vagyis „tetején hollóval”. Mivel COXE aragon címert még nem említ, HEVESY közléséből arra kellene következtetni, hogy a kódexet eredetiben tanulmányozta, vagy hogy COXE katalógusától független, részletesebb információkat szerzett. A hollóval átfestett, vagy megfejtelt címer alapján pedig alig lehet mást föltételezni, mint hogy BEATRIX királyné hozta Nápolyból és adta át a *Corvina-könyvtárnak*. Így vettük föl mi is azok közé a kódexek közé, amelyek egykor BEATRIX királyné tulajdonában voltak.⁵ Azóta azonban sikerült megszerezni Oxfordból a kérdéses kódex

¹ PONGRÁCZ József: *A cambridgei Korvin-kódex és a Trinity College magyar vonatkozású egyéb kéziratai*. Magy. Könyvszle. 1912. 5–6. l.

² COXE, Henricus: *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae*. Pars. 3. Oxonii 1854. 290–291. l.

³ GOMBOS, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae Hungariae*. T. 3. Bp. 4917. sz. 2298–2306. l.

⁴ HEVESY, André de: *La bibliothèque du roi Matthias Corvin*. Paris 1923. — L. még: WEINBERGER, Wilhelm: *Erhaltene Handschriften des Königs Matthias Corvinus und des Graner Erzbischofs Johann Vitéz*. Zentralbl. f. Bibliothekswesen 1929. 6–13. l. 89a sz. alatt mint kétes.

⁵ CSAPODI Csaba: *Beatrix királyné könyvtára*. Magy. Könyvszle. 1964. — UA.: *A Magyar Tud. Akad. Könyvtárának Kiadványai*. 41. Bp. 1964. 16. l. és 21. l. 13. sz.

mikrofilmjét és értékes, kimerítő fölvilágosításokat kapni Albinia de la MARETÓL, a Bodleiana könyvtárosától⁶ s ezekből kiderül, hogy a Szent Albán-kódex esetében megint egy olyan darabbal van dolgunk, amelyet sajnos ki kell hagynunk a korvinák sorozatából, sőt az aragon-kódexek közül is. A kódexen ugyanis se holló nincs, se aragon címer. A négyosztatú címerpajzs 1. és 4. mezejében az Anjou címer látható, ugyanabban az alakban, ahogy a nápolyi Aragon-ház is használta, de a 2.; 3. mezőben nem az aragon függőleges sávok vannak, hanem Lotaringia címere. Ezt a címet pedig a nápolyi trónkövetelő és lotaringiai herceg, Anjou René, illetve 1453 óta az ő fia, János calabriai herceg használta, akinek atyja átadta a lotaringiai hercegséget. A kódex tehát 1461-ben nem az Aragon-ház valamelyik tagja, hanem a calabriai herceg számára készült és sohase került a magyar király birtokába.

Mi okozhatta a félreértést? Két dolog. Az egyik ugyanaz, ami régebben annyi aragon-címeres kódexet hozott tévesen kapcsolatba a Corvinával: az Anjou-címerben is megtalálható magyar piros-fehér pólyák. Ezeket gondolta COXE a magyar király nemzeti címerének s az 1461-es évszám alapján MÁTYÁS királyénak, akinek hollós címerét nyilvánvalóan nem ismerte. Meglepőbb ennél a HEVESY-féle holló. Nyilvánvaló most már, hogy HEVESY magát a kódexet nem látta, hanem közlésében másodkézből vett adatra támaszkodott, olyannak az adatára, aki összetévesztette az Anjou—lotaringiai és az aragon-címet. Albinia de la MARE szellemes és teljesen meggyőző föltevése szerint HEVESY egy angol nyelvű közlés egy betűjét nézte el. Ebben a leírásban az állhatott, hogy a címer fölött korona van (ez megfelel a valóságnak). HEVESY az angol crown=korona szó helyett crow=varjú szót olvasott és ezt értelmezte át hollónak.

Az oxfordi MS Canon. Pat Lat. 17. tehát nem korvina, de ettől függetlenül valószínűnek lehet tartani, hogy a Vita Sancti Albani megvolt a Corvina-könyvtárban, A XIV. század második fele óta ugyanis ez a legenda különös jelentőséghez jutott azáltal, hogy azóta a cseh kódexek Csehország patrónusai közé SZENT ALBÁNT is fölvtették. Mint Emma URBÁNKOVÁ megállapítja,⁷ ennek az az oka, hogy IV. KÁROLY császár ezt a magyar—cseh kapcsolatot is fölhasználta arra, hogy fia, ZSIGMOND útját előkészítse a magyar trónra. Viszont — tehetjük hozzá, — ugyanúgy elképzelhető, hogy MÁTYÁS király is fölhasználta ugyanezt a maga politikájában, ellenkező előjellel.

Mindenesetre a *Liber Sancti Albani* esete újabb bizonyítéka annak, hogy milyen szükséges lenne már az összes hiteles, kétes, sőt téves korvinák teljes kritikai jegyzékére. Mert addig, amíg ilyen nincs, az egyszer becsúszott tévedések mindig tovább öröklődnek és további tévedések alapjává lesznek.

CSAPODI CSABA

Comenius Januaja első kiadásának egyetlen magyarországi példányáról. Ismeretes, hogy COMENIUS méltán világhírré és nagy elterjedtségre szert tett tankönyvét, a *Januat* az 1628—1631. évek között készítette el, s 1631-ben jelentette meg Lesznóban *Janva Lingvarum Reserata Sive Seminarium Lingvarum et Scientiarum omnium, hoc est, Compendiosa Latinam (et quamlibet aliam) linguam, una cum scientiarum Artiumque fundamentis per dñi Methodus, sub titulis centum, periodis mille, comprehensa* címmel.

Ez az 1631-es első kiadás nagyon ritka könyv. Sokáig tartotta magát az a vélemény, hogy ebből az első kiadásból csak egyetlen példány maradt meg (vö. J. W. NOVÁK-J. HENDRICH: *J. A. Komensky. Jeho život a spisý.* Praha, 1932. 691. l.). Jaromir ČERVENKA

⁶ Szíves fáradozásaiért és gondos tájékoztatásáért itt is őszinte köszönetet mondok.

⁷ URBÁNKOVÁ, Emma: *České znení legendy o sv. Albánovi, králi uherském, a její latinská predloha.* Ročenka Universitní Knihovny v Praze. 1957. 138—145. l.

szerint ebből az első kiadásból a világon csak három példány ismeretes (vö. J. A. Comenii *Janua Linguarum reserata*. . . Editio synoptica et critica, Praha, 1959). Saját kutatásaim eredményeképpen most arról adhatok számot, hogy ezt a nagyon ritka kiadványt felfedeztem az egri Főegyházmezei Könyvtárban is. Hazánkban ez az egyetlen példány van ebből a ritka első kiadásból. Az egri példány „verus Possessor”-ai — a könyvben található adatok tanúsága szerint — 1729-ben Michael CSERVENAK, 1797-ben pedig Gregorij TALLIAN DE VIZEK voltak (vö. 1 kép). A *Magyar Könyvszemlében* (1962. 109—112.) megjelent cikkemben már rámutattam arra is, hogy COMENIUS munkáinak első kiadásából általában kevés van meg a magyar, de a csehszlovák könyvtárakban is (vö. *Soupis děl J. A. Komenského v československých Knihovnách, archívech a museích*, Praha, 1959.).

Hazánkban pl. Patakon, ahol COMENIUS négy éven át működött, a *Janua* első kiadásából, sőt a pataki *Janua* textusát tartalmazó kiadványból egyetlen példány sem található, pedig a *Januát* is már 1648-tól hosszú ideig használták (vö. *Sárospataki Lapok* 1892. 326, 454. *Sárospataki Füzetek* 1862. 445.). A *Janua* kiadások két fő típusát szoktuk megkülönböztetni. Az I. típus éppen az 1631-es lesznói kiadás. COMENIUS a legrégebbről, tehát az 1631-es I. kiadású lesznói *Januájával* nem volt teljesen elégedett, ezért alakítja, módosítja. Hogy a szövegben, a megfogalmazásban milyen mértékű az alakítás, külön is bemutattam *Comenius tankönyvei: II. A Janua* (Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei 1964.) című írásomban.

Az egri példány „élettörténetéről” sajnos kevés adatunk van. Nem tudjuk mikor és hogyan került a könyvtár birtokába. Hosszú ideig, illetőleg egészen máig nem is a COMENIUS-címszó alatt tartották nyilván. Mivel COMENIUS tankönyveinek első kiadásából általában igen kevés példánnyal rendelkeznek könyvtáraink, a felfedezett és itt leírt *Janua* igen értékes anyaga a magyar könyvtáraknak is.

BAKOS JÓZSEF

Tótfalusi Kis Miklós temetése. VERESEGYHÁZI Istvánnak, a kolozsvári református egyházközség harangoztatógazdájának számadáskönyvében találtam feljegyezve, hogy „1702. Die 22. Martij. Totfalusi Miklos Uram koporsóban valo tételekor harangoztattak nyolcszor (perciálattatott) semmi”.¹ Ezen alkalommal a „siralmas” háznál „Tiszteletes Tudós Totfalusi Kis Miklós Uramnak Teste felett” CSEPREGI TURKOVICS Mihály helybeli lelképásztor prédikált és SZATHMÁR-NÉMETHI Mihály kollégiumi professzor órált. CSEPREGI — úgy látszik — talán a főkonzisztorium elégtételadásának s TÓTFALUSI kegyetlen végzetének hatása alatt, továbbá meggondolva azt is, hogy Hollandiában mennyi jóindulattal és segítséggel volt hozzája is e koporsóban pihenő halott, megbánva eddigi magatartását, méltó módon magasztalta az elhunyt valóban nagyérdemű férfiút, ámbár egy-egy példázattal — mintegy a maga mentségére — személytelenül, de mégiscsak az elhunyt magatartására igyekezett áthárítani az üldözések indítóokát. Vele ellentétben azonban SZATHMÁR-NÉMETHI Mihály, aki TÓTFALUSIVAL szemben talán sohasem tanúsított mereven ellenséges magatartást, most is méltó módon jellemezte őt. Nagyon helyesen jegyzi meg GYALUI Farkas, hogy elismeréssel szól művészetéről, szorgalmáról, önzetlenségéről és egynehány mondatával rendkívül találóan vázolja tragédiáját, összeütközését az akkori világrénddel.²

¹ HEREFEI János: *Könyvészeti tanulmányok*. Kolozsvár, 1942. 25.

² GYALUI Farkas: *Vita Misz-Tótfalusi Kis Miklós ravatala fölött*. Kolozsvár, 1909. és a temetési beszédeknek a debreceni ref. nagykönyvtárban ugyancsak csonkán megmaradt példánya. Könyvtári jelzése: RMK. 686.

Az elmondottakból kiindulva most már azt is megértjük, hogy SZATHMÁR-NÉMETHI Mihály miért is mondta, hogy talán csodálni és ócsárolni fogják, hogy már a koporsóba tételkor „kettős tisztséget tesznek az elholtak”,³ vagyis egy bibliamagyarázatos prédikációt és egy szabadon választott tárgyú órációt tartanak, holott ilyenkor még a főemberek koporsója felett is legtöbbször csak prédikáció és ének szokott elhangzani. Úgy látszik, hogy ilyen pompával való temetéssel akarták az ekklézsia vezetői levezekelni az elhunyt ellen tanúsított embertelen magatartásukat.

A koporsóba tételtől számított jó hónap múltával, vagyis „Anno 1702. Die 24. Aprilis, Tótfalusi Uram temetésekor harang(oztak) négyszer, perci(piáltatott) semmi.”⁴ Tehát ezen a napon mondotta el temetési beszédét a TÓTFALUSI végső kívánsága szerint az ENYEDRŐL átjött ENYEDI István teológiai professzor, aki beszédének alapigéjéül NEHEMIÁS próféta szavait idézi, szölván: „Én Istenem emlékezzél-meg én rólam e' dologban! és ne engedjed, hogy eltörültsenek az én jótéteményim, melyeket cselekedtem az én Istenemnek Házával, és annak rendtartásával.”⁵

A kinyomtatott beszédek összes fennmaradt példányából az ENYEDI beszédének második fele, az ún. „alkalmaztatás”, ki van szakítva.⁶ Ebből azután bizonyossá válik, hogy a jó barát nyíltan szemébe vágja vádjait mindazoknak, akik TÓTFALUSI méltatlan sorsát előidézték s ezzel hazájukat is megfosztották a művelődésnek a lekicsinyelt „vasműves” által megkezdett úton való méltó folytatásától.

Ezek előrebocsátása után ha visszatérünk CSEPREGMEK a halottasháznál elhangzott prédikációjához, különös figyelmet kell fordítanunk a beszédnek GYALUI által idézett ama pontjára, amely arról számol be, hogy „vagyunk itt-is e' siralmas háznál jelen ketten, vagy hárman: és ha Istentől engedve léssen, az ő testének tisztességes eltemetésére maga utolsó kívánsága és rendelése szerint fognak jöni Tiszteletes Atyafiak, a' kik hogy mind Isten beszédéből, mind Halotti Oratioval tisztességet tegyenek temetése napján, kívánta és akarta maga; a' kikkel együtt arról tehetünk bizonyosságot, a' mit nem csak szemünkkel láttunk, mitsoda munkát vitt végbe ez mi Atyánkfia.”⁷

Ilyeténképpen CSEPREGI prédikációjából nagyjából kiviláglik a temetés sorrendje, vagyis a testnek március 22-én a háznál történt koporsóba tételkor való egyházi szolgálat után a temetés napjára a „maga utolsó kívánsága és rendelése szerint fognak jöni Tiszteletes Atyafiak”, akik akkor is prédikációval és órációval fognak szolgálatot tenni.

Először is megállapítandó, hogy mikor is volt a temetés napja, minthogy GYALUI szerint a koporsóba tétel után ENYEDI „napok múltával, vagyis április 4.-én temetési prédikációt mondott, valószínűleg a belfarkas-utcai templomban”⁸. De — hát — a harangoztatógazda számadásából észrevehető, hogy mind a SZABÓ Károly *Régi Magyar Könyvtárába*, mind GYALUI Farkas tanulmányába az eredeti nyomtatványból átvett sajtóhiba következtében került bele az április 4.-e időpont. Állításunk helyessége mellett bizonyít czegei VASS György naplója is, amely szerint 1702. „24. Április temettük el ugyan Kolozsvárat az szegény Tótfalusi uramat is”⁹.

A továbbiakban megállapítható, hogy miután ismeretes a TÓTFALUSI elhantolása alkalmával prédikáló szónok ENYEDI István nagyenyedi professzor személyében, most

³ GYALUI: 7.

⁴ HEREPET i. m. 29.

⁵ NEHEMIÁS könyve XIII. részének 14. verse.

⁶ RMK I, 1654. és Gyalui 8.

⁷ GYALUI: 6.

⁸ I. h. 4.

⁹ *Czegei Vass György és László naplója*. (Hist. Mon. Hung. Scriptorum. XXIV;) 350.

már meg kell keresnünk azt a másik jó barátot is, aki hasonlóképpen az elhunyt végakarata következtében az órációt tartotta! Valószínűleg az ő személyét sem lesz nehéz megtalálnunk, noha reá vonatkozólag sehol semmiféle célzást nem találunk. Ellenben SZATHMÁR-NÉMETHI Mihálynak előbb idézett szavait újra boncolás alá kell vennünk. Tehát TÓTFALUSI utolsó kívánságára a temetési szertartás elvégzésére jönni fognak, vagyis máshonnan fognak jönni, tiszteletes atyafiak. Nos, az egyik ENYEDI István volt, akiről tudjuk, hogy TÓTFALUSINAK egészen közeli szomszéd-földije, vagyis nagybányai szülők gyermeke s ezért nagyon valószínűleg fia volt a krónikát író, ugyancsak ENYEDI István nevezetű városi nótáriusnak,¹⁰ akit nagybányai tanulása idején TÓTFALUSI netalán személyesen is ismert. Ezenkívül azt is meg kell említenünk, hogy ez az enyedi professzor majd öt esztendeig tartott hollandiai tanulása közben bizonyosan nemegyszer felkereste az Amszterdamban nyomdászzkodó jeles földijét, akit a künn tanuló diákok egyike sem szokott elkerülni, sőt közülük mindazokat, akik reá voltak szorulva, anyagilag is támogatott. Ezek közül az egykori diákok közül a temetésen ENYEDIN kívül még itt találjuk KAPOSÍ JUHÁSZ Sámuelet, a BÁTHORI Zsófia által Sárospatakról elüldözött és APAFI által Gyulafehérváron letelepített kollégium professzorát is. Az ő jelenlétét onnan állapíthatjuk meg, hogy a temetést közvetlenül követő naptól kezdve, vagyis 1702. április 25-től 28-ig terjedő időben a főkonzisztorium rendeletére czegei VASS György főgondnok és RHÉDEI Pál gondnok, valamint ENYEDI István és KAPOSÍ Sámuel professzorok a nyomdát felleltározták, minthogy úgy határozták, hogy a TÓTFALUSI saját tulajdonát képezett materiákat és eszközöket a kollégium számára megvásárolják.¹¹ Itt kell tehát helyesbítünk BOD Péter tudósítását, minthogy szerinte a tipográfia „megvizsgálása” és „rendbe szedése” (?) 1703-ban történt volna.¹²

Különbön nemcsak ENYEDIT, de KAPUSIT is közeli baráti szálak fűzték a most eltemetett jeles férfiúhoz; e körülményt már csak az a helyzet is bizonyítja, hogy amikor TÓTFALUSI 1684-ben a biblia kinyomtatásához hozzákezdett, a helyesbítéseket a zsidó és a görög nyelvet jól értő Csécsi János és KAPUSI Sámuelakademistákra bízta,¹³ s éppen ezért a magyar szövegben eszközölt javítások miatti támadások nemcsak magát a mestert, hanem rajta keresztül nyilvánosan meg nem nevezett segítségeit is sértették. Mivel pedig e két derék teológus közül TÓTFALUSI halálos betegsége idején Csécsi a távoli Kassán tanárkodott, a teológiai doktori fokozatot is megszerzett KAPOSÍ azonban aránylag sokkal közelebb: a Gyulafehérvárra menekült kollégiumot igazgatta, ezért minden habozás nélkül feltételezhető, hogy a haldokló TÓTFALUSI ettől a pártfogoltjától kívánta, hogy felette a szabadabb, tehát a bibliai lokushoz nem kötött órációt elmondja.

Egészen bizonyos, hogy ez a buzgó és fáradhatatlan férfiú a neki juttatott feladatot a lehető legméltóbban oldotta meg, megemlékezvén a hazája s egyháza javáért minden idejét, egészségét, s — bizony — életét áldozott világhíres mester kiválóságáról és tetteiről, sőt célozhatott érdemtelenül történt megaláztatására is. Emiatt történhetett tehát, hogy ENYEDI prédikációja második felének, valamint az ő egész beszédének is pusztulnia kellett, mert hiszen kéziratát a nyomdába már be kellett küldenie, bizonyosság erre, hogy megmaradt kéziratai között annak semmi nyoma sincsen.¹⁴

Tehát ENYEDI és KAPOSÍ beszédeiben TÓTFALUSINAK mind emberi, mind mesterségbeli, mind tudománybeli képességéről történt megemlékezésről aligha lehet kétségünk. Való igaz, hogy HERMÁNYI DIENES József a *Nagy Enyedi síró Heráklitus és hol mosolygó s*

¹⁰ Erdélyi Történelmi Adatok. IV. 221.

¹¹ CZEGEI VASS GYÖRGY: 350—51.

¹² BOD Péter: *Smírnai Szent Polikárpus*. 169.

¹³ HORVÁTH Cyrill: *Csécsi János életrajza*. (Irod. tört. Közl. 1904. 357.)

¹⁴ KONCZ József: *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története*. M.-vásárhely, 1896.

hol kacagó Demokritusában sok pletykát szedett össze, ő azonban tudatosan nem ferdített, komoly tartalmú feljegyzéseiben pedig az elbeszélés igazságában éppen nem is kételkedhetünk. Tehát önála olvassuk, hogy TÓTFALUSI „az Isten magyar nemzetbeli reformáta ekklézsiájának hasznára született férfiú. Míg Hollandiában vala, addig az akademizáns deákok úrnak tartják vala s legtudósabb akademikusnak is. Bezzeg bizony büszlett volna oda fel valamely magyarnak álmat is látni, hogy előtte elmenjen. Papi belső köntöst is viselt vala.”¹⁵

Bizonyosnak tartjuk azt is, hogy nemesak e két beszédet semmisítették meg, hanem még azt a versezetet is, amelyet a nagy tudományú PÁPAI PÁRIZ Ferenc orvosdoktor és enyedi kollégiumi professzor szerzett. Nagyon hihető, hogy az elmúlás közeledését érző TÓTFALUSI a koporsókövére vésendő epicedion megírására magát PÁPAIT óhajtott felkérni. Ugyanis talán lehetetlen is lett volna, hogy végső kívánságából éppen azt a jóakaróját mellőzte volna el, akire *Mentségében* is annyira sokszor hivatkozik. Állításom bizonyítékául szolgáljon, hogy a sírversnek hosszabb költeménnyé kidolgozott és kinyomtatott szövegét az ENYEDI beszédének „alkalmaztatásá”-val, valamint a KAPOSÍ órációjával együtt téphették ki e beszégyűjteményből s ezért az sem maradt reánk. Ellenben nyugodt lélekkel állíthatom, hogy BOD Péter kezébe mégiscsak eljutott egy olyan könyvpéldány, amely teljes volt, vagyis amelyet a megfélejesítés előtt magából a nyomdából netalán PÁPAI PÁRIZ egyik tanítványának: HALMÁGYI Istvánnak közvetítésével ennek nagybátyja: MISKOLCZI CSULYAK Ferenc, TÓTFALUSI egyik tipográfuslegénye,¹⁶ eljuttatott öccse professzorához. Majd a tudós professzor hagyatékából kerülhetett az enyedi kollégium bibliotékájába, ahol azután BOD Péternek 1736/40. esztendei könyvtárösszeírása idején¹⁷ alkalma volt végigolvasni és a PÁPAI PÁRIZ versezetét lemásolva, évek múltával újra kinyomtatni (*Erdélyi Féniks*), minthogy ő is látta, hogy ebből már több példány amúgy sem maradt fenn.

SZABÓ Károly *Régi Magyar Könyvtárában* BOD Péter után megemlíti PÁPAI PÁRIZ Ferenc szerzőségével megjelölve a Kolozsvárt 1702-ben kinyomtatott, ma már azonban egyetlen példányban sem ismeretes *Életnek képe, mellybe bé-iratott példás emlékezetre méltó neve a Nemzetes, Tiszteletes, Tudos M. Totfalusi Kis Miklos Uramnak*. Kolosvár, 1702. SZABÓ Károly még hozzáfűzi, hogy „Újra kiadta jegyzetekkel Bod Péter »Erdélyi Féniks« cz. alatt H. n. 1767., az előbeszédben megemlítvén, hogy Pápai P. Ferencz ezen versei mind kézírásban, mind nyomtatásban kezében voltak.” „Említi (még) gr. Kemény József is »Lexicon Érud. Hung.« cz. kéziratában (Tótfalusi Kis Miklós név alatt).”¹⁸ A BOD Péter által használt példány tehát nagyon hihetőleg az enyedi kollégium 1849-beli pusztulásakor semmisült meg. A többi azután egészen bizonyosan ugyanaz a kéz pusztította el, mint amelyik az ENYEDI s a KAPOSÍ beszédeit tüntette el mindegyik reánk maradt példányból. Tehát nyugodtan állítható, hogy PÁPAI PÁRIZ hosszú verse nem volt külön nyomtatvány, hanem netalán a temetéskor is elmondott, TÓTFALUSI érdemeit méltató vers, vagyis az RMK 1654. szám alatt ismertetett könyv tartozéka s ilyen formán a RMK 1653. számú füzet aligha tartható önálló kiadványnak. Állításomat még az a körülmény is támogatja, hogy a máig is meglévő sírkőre PÁPAI versének utolsó két szakaszát vésették fel a kő északi lapjának magyar nyelvű feliratául.

Ugyancsak a temetés napjára készítette el a nyomda CSEPREGI T. Mihály prédikátor, VIZAKNAI BERECSKY György orvos-doktor, továbbá a kollégium diákjai közül a senior, a contrascriba, öt osztálytanító, tíz alumnus diák, hat nemes ifjú és öt nyomdászlegény

¹⁵ HERMÁNYI DIENES József: *Nagyenyedi Demokritus*. Bp. 1960. 264.

¹⁶ SZÁDECZKY Lajos: *Halmágyi István naplói és írásai*. (Magy. Tört. Eml. II. oszt.) 431.

¹⁷ *Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása*. (Erdélyi Ritkaságok. 4. sz.) 87–88.

¹⁸ RMK. I, 1653.

verseiből szerkesztett s kifüggesztésre szánt temetési kártát, amelynek egyes versei a szertartás pontjait áthidalandó, netalán élőszóval is előadattak. Nem lehetetlen, hogy e verseket a temetési beszédek szedéstükrére is áttördelve, a könyv hatodik fejezetéül csatolták, miként ez az elmúlt időkben általános szokás volt. Így azután a könyvnek ez a szakasza is megsemmisült. A kártának egyetlen megmaradt példánya a Farkasutcai templom papiszekének ülései feletti egyik táblájára van felerősítve.¹⁹ Elégge fájdalmasnak találhatjuk, hogy TÓTFALUSI egykori ellenfelei közül egyedül csak CSEPREGI vett részt a részvétnek ilyen módon való nyilvánításában.

HEREPEI JÁNOS

Bessenyei György levele a Realzeitung szerkesztőjéhez. BESSENYEI Györgyről, a magyar felvilágosodás vezéralakjáról egészen a legutóbbi időkig azt tartotta a szakirodalom, hogy sokoldalú tevékenysége ellenére, az időszaki sajtóhoz nem fűzték kapcsolatokat. E megállapítást csak megerősíteni látszott az a körülmény, hogy noha XVIII. század végi időszaki sajtónk bőséges híradásokban foglalkozott a kor íróival és munkásságukkal, éppen a nagy úttörőnek, BESSENYEINEK a nevével jóformán alig találkozunk lapjainkban. Nemrégén derült ki, miként erre máshol rámutattunk,¹ hogy BESSENYEINEK egészen közvetlen kapcsolata volt az időszaki sajtóval, hiszen tulajdonképpen az ő nevéhez fűződik folyóiratirodalmunk megindulása is. Ugyanis Bécsben 1781-ben BESSENYEI kiadott egy német nyelvű folyóiratot, *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* címmel. E címében SONNENFELS egykori folyóiratára emlékeztető, de azzal semmi egyéb kapcsolatban nem lévő folyóirat hat számának megjelenéséről van tudomásunk; ezek közül az utolsó már önálló címmel is rendelkezik, és ezért — formai szempontból — némileg elüt az első öt füzetétől. A folyóirat-forma mögött BESSENYEI tipikus műfaja, a röpirat-szerű elmélkedések gyűjteménye húzódik meg. Az elmélkedések számonként és egyes füzeteken belül is több, különböző filozófiai és politikai jellegű kérdéssel foglalkoznak, cikk, tanulmány, glossza, aforizma vagy néha csak hír formájában. E fejtegetések BESSENYEIT elméleti szempontból fejlődése csúcsán mutatják be, közvetlenül visszavonulása előtt, amikor is — elsősorban HELVETIUS, ROUSSEAU és MONTESQUIEU hatására — még inkább, mint előző munkáiban, a felvilágosult abszolutizmus tanításainál radikálisabb nézeteket hirdetett.

A folyóirat sorsáról és visszhangjáról egyelőre csak annyit tudunk, ami a *Realzeitung* 1781-ik évfolyamában, az első szám ismertetésekképpen napvilágot látott. Erre az ismertetésre válaszolt BESSENYEI, akinek a *Realzeitung* szerkesztőjéhez küldött levelét a bécsi folyóirat szintén közölte, a szerkesztők újabb megjegyzései kíséretében. BESSENYEI levelét, amelyet a *Realzeitung* „*Der Verfasser vom Mann ohne Vorurtheil an die Herren Verfasser der Realzeitung*” címmel közölt, így írta alá: „*Georg v. Bessenyei, Kustos der K. K. Bibliothek.*” Ebből nyilvánvaló, hogy a névtelenül kiadott folyóirat szerkesztője BESSENYEI György volt.²

A *Realzeitung* irodalmi és tudományos folyóirat volt, amely a *Göttingische Gelehrten Anzeigen*hez hasonlóan, zömmel könyvismertetéseket tartalmazott, amelyek között

¹⁹ *Irod. tört. Közl.* 1895. 82; 1901. 39. és *Magy. Könyvszle* 1898. 277.

¹ *Bessenyei György ismeretlen folyóirata.* *Irod. tört. Közl.* 1967. 25–34.

² A HOLZMANN – BOHATTA: *Deutsches Aencnymen Lexikon* újabb, 1961-ben megjelent kiadása hívta fel a figyelmet BESSENYEI e folyóiratára (287. l., 6864. tétel). A lexikon hivatkozásai között szerepelnek többek között a *Realzeitung* idézett számai is. Maga a folyóirat eredetiben megvan a British Museum Könyvtárában; e londoni példány fotómásolata pedig megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban.

néha magyar vonatkozásúak is akadtak. Ebben az évfolyamában pl. BENKŐ József *Milkovidjáról* és az *Ungrisches Magazin*ról közölt recenziót. A folyóirat szerkesztője 1781-ben Friedrich Justus RIEDEL volt, a lap munkatársai közé tartozott VAN SWIETEN, Ignaz BORN és Josef RICHTER. A szerkesztést a következő évben Alois BLUMAUER vette át, aki, mint ismeretes, a bécsi cenzúra-bizottság tagja volt, ő ellenőrizte a folyóiratokat. Amikor a szerkesztést átvette, azt írta, hogy a „kiterjesztett sajtószabadság” szükségessé teszi azt, hogy legyen egy olyan lap, amelyik a megjelenő könyveket értékeli.³

A *Realzeitung* 1781. június 14-i, 33. számában jelent meg az a meglehetősen részletekbe menő ismertetés BESSENYEI folyóiratának első füzetéről, amely a magyar író levelét kiváltotta. A kritika magát a folyóirat címében is kifejezett célt: a közre ártalmas előítéletek elleni harcot örömmel üdvözölte, de már előljáróban sietett azt is hangsúlyozni, hogy nem ért egyet BESSENYEI valamennyi állításával. Éppen ezért látja szükségesnek azt, hogy az első szám tartalmával részletesebben foglalkozzon, mert a tévedés is figyelemre méltó lehet, nemcsak az igazság. Majd sorra veszi a magyar folyóirat szerkesztőjének főbb tételeit, és azokhoz fűzi hozzá néha helyeslő, de többnyire kritikai megjegyzéseit a *Realzeitung* recenziójában.

A folyóiratismertetés meglehetősen terjedelmessé vált, annyira, hogy átnyúlt a *Realzeitung* következő, 34. számába is. Ebben a bécsi lap BESSENYEINEK azokkal a sajátos formákba zárt, és — minden valószínűség szerint a cenzúra megtévesztése céljából — *Errata* cím alatt feltett tizenkét ún. „morál-politikai” kérdésével foglalkozik, és próbál azokra válaszolni. A *Realzeitung* kritikusa is rejtélyesnek találta e kérdések esetében a sajtóhibák felsorolására szolgáló cím alkalmazását, de BESSENYEI folyóiratában más helyen is élt ilyen eszközökkel. A *Der Mann ohne Vorurtheil* többi füzetében is találkozunk ilyesféle címekkel: *Vorrede*, *Nachricht*, *Nachricht an das gelehrte Publikum*, *Moralische Anmerkungen*. Ennek magyarázatát valószínűleg BESSENYEINEK az az elképzelése adhatja meg, hogy munkáját ilyen formában könnyebben elfogadja a cenzúra. Mint ismeretes, II. JÓZSEF, éppen 1781-ben kiadott cenzúrárendelete értelmében, az időszaki sajtó cenzúráját bizonyos mértékben enyhítette. Bár ez a rendelkezés sem, de főleg a későbbi jozefinista cenzúra-gyakorlat nem jelentett sajtószabadságot a hírlapok és folyóiratok számára, de BESSENYEI akkor még számíthatott arra, hogy politikai és filozófiai tárgyú gondolatait, amelyek sok szempontból túlmentek a bécsi jozefinista felvilágosodás határain, sőt HELVETIUS és ROUSSEAU eszméi alapján éppen annak néhány lényeges pontját támadták, a folyóirat-formában való álcázás által könnyebben átjuttathatja a cenzúrán, amivel éppen előző munkájának elgáncsolása kapcsán volt alkalma már megismerkedni.

A *Realzeitung* 1781. szeptember 25-i, 39. számában közölte azt a levelet, amelyet BESSENYEI írt a folyóiratáról megjelent kritikával kapcsolatban. Ebben higgadt, tárgyilagos hangon ismeri el a kritika szükségességét, hiszen eddig nem volt olyan tudós, akinek a rendszerében ne találtak volna mások tévedéseket. Ez is azt bizonyítja szerinte, hogy az emberi értelem bizonyos fokig képes csak eljutni, de a tökéletességig nem. És ez alól nincsen kivétel. Itt nem írja, de folyóiratában kifejtette: még az uralkodó sem tévedhetetlen, mert ő is csak ember. Egyébként elismerően szól a *Realzeitung* kritikusról, akik nem személyeskedve, hanem tárgyilagos hangon bírálták nézeteit. Bírálatuknak ezt a címet lehetne adni: „Inimicus rei, amicus personae.” Figyelembe fogja venni a bírálatot, de az is tény, hogy minden dolognak két, vagy még több oldala van. Az ízlés is különböző, amit nem cserél fel senki a másikéval. Körülöttünk minden egymás ellen küzd a világban, és mi ennek a harcnak a közepén állunk. Mindez azonban nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy egymásnak hasznos bírálatot ne mondjunk, különösen ha olyanokról

³ *Realzeitung* 1782. 40—43. sz.

van szó, mint a *Realzeitung* bírálói, akik kritikai érzékük mellett gazdas ismeretekkel is rendelkeznek.

Az alábbiak során közöljük a *Realzeitung* 1781. 39. számában megjelent BESSENYEI-levelet, és a lap szerkesztőinek közvetlenül a levélhez fűzött megjegyzéseit. Bár még öt füzet megjelenéséről tudunk BESSENYEI folyóiratából, a következő számokkal kapcsolatosan már nem találunk a *Realzeitungban* több recenziót. Pedig a következő füzetek tartalma még élesebb kritikát válthatott volna ki a bécsi recenzensekből, hiszen BESSENYEI-nek az abszolutizmust élesen támadó megjegyzései még csak ezekben következtek. De lehetséges, hogy éppen ezért nem írtak róla többet.

Der Verfasser vom Mann ohne Vorurtheil an die Herren Verfasser der Realzeitung.

Messieurs!

Es ist hart seine Gedanken in einer langen Reihe ohne Irrthum zu sagen; es ist aber noch härter, über alles dasjenige ein richtiges Urtheil zu sprechen, was aus so vielen Köpfen entspringet. Ich weis, und sie wissen noch besser, daß kein einziger Gelehrter noch auf unserem Erdbealle erschien, der ein philosophisches, moralisches, politisches, theologisches, historisches, oder ökonomisches System hervorgebracht hätte, wobei andere nicht irrige Meinungen dort und da entdecken konnten. Ein Beweis, daß unser menschlicher Verstand wohl zu einer Vollkommenheit nie gelangen kann. Jedoch scheint es, daß diejenige, welche den wahren Werth unserer Gedanken für die Menschheit in der Augen der Welt zu bestimmen suchen, als Männer ohne Schwachheit betrachtet werden müssen. Das Bestreben, wornach einige mehr seyn sollen, wie alle, und das Ganze, ist eben so schön, als hart zu erfüllen.

Diese Erinnerung kann keine vernünftige Kritik unterdrücken, sie scheint nur den Kritiker, Vorsicht, Bescheidenheit einzuflossen.

Vor ihrem Tribunal haben sie das Urtheil über mein Stück gesprochen. Ich wende ihnen wider dasselbe nichts ein. Ich fand Menschlichkeit, Verstand, eine edle Art, und Bescheidenheit darinn. Sie betrachteten die Sachen, und ließen die Person unbeleidigt. Ich gebe ihrer Kritik folgende Inschrift:

Inimicus rei, amicus personae.

Es wäre mir vielleicht nicht unmöglich, doch Entschuldigungen, oder sogar eine Rechtfertigung wider ihre Ausstellungen zu machen. Aber dieses ist eine unnöthige Sache; denn ich weis die Antwort darauf im voraus. Sie würden mir sagen: Wir haben dasjenige recensirt, was sie schrieben, und nicht das, was in ihrem Kopfe zurückblieb.

Ich besitze Eigenliebe, so gut, wie andere, zum Glück aber wird sie bei mir durch die Billigkeit beherrscht; folglich so oft sie mir Irrthum in meinen Werken entdecken; so oft muß sich meine Hochachtung gegen ihre vernünftige Kritik vergrößern; Obschon wir mehrmalen gesehen haben, daß die Behauptung der Sachen, oft nicht so sehr nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als nur nach der Stärke des Geistes geschieht. Eine jede Sache hat zwey Seiten, oder auch mehrere, sie kann liegen auf einer jeden Seite, wie sie gestellet wird, ihre Schönheit, oder Billigkeit alsdann kömmt auf den Geschmack um einen anderen vertauscht. Hier gehet nun alles gegen einander in der Welt auf, und wir bleiben in der Mitte dieser mit sich selbst streitenden Welt stehen. Diese Betrachtung ist richtig, sie hindert aber doch nicht, dass sie bei uns nicht nützliche, solide, wahre Ausstellungen machen könnten, trotz der Verschiedenheit unseres Geschmackes. Ihr Tribunal also kann nach allen Betrachtungen bestehen, um so viel mehr, weil man die Stärke der Beurtheilungskraft darinnen mit schönen Kenntnissen bemerket. Vergeben sie mir meine Herren, daß ich ihnen hier von einer Sache schreibe, worinnen ich Lektionen von ihnen lieber annehmen müßte.

Meine Achtung für schöne Gaben konnte sich nicht enthalten ihren Verdiensten den gebührenden Tribut zu erlegen. Er ist ihr Eigenthum mit jenigen Estime, womit ich verbleibe

Ihr

Georg v. Bessenyei
Kustos der k. k. Bibliothek.

Die Verfasser der Realzeitung an den Herrn vom Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung.

Ihre vortrefliche Erinnerungen, die dem Kritiker Vorsicht und Bescheidenheit einflößen sollen, sind uns, als ein im gägenwärtigen Zeitpunkte höchstnützlich, und ihres philosophischen würdiges Produkt willkommen; und sie würden es auch noch dann seyn, wenn sie zur Belehrung für uns wären niedergeschrieben worden. Es ist freilich sehr hart über alles dasjenige ein richtiges Urtheil zu sprechen, was aus so vielen Köpfen entspringet: aber es ist einem Autor noch härter seine Eigenliebe so sehr zu mässigen, daß er auch den gegründesten Widerspruch vertragen könne, besonders wenn seine Gedanken sich auf den blossen Geschmack stützen; indem der Geschmack in Sachen der höheren Erkenntniß meistens ein verborgenes Interesse ist, das nur immer jene Seite zeigt und rechtfertiget, die mit selben übereinstimmt. Und dann kann freilich auch der vernünftigste Kritiker nicht in der gefälligsten Gestalt erscheinen. Dies seye nur gesagt, um ihre Selbstverläugnung — eine so schöne, als seltene Tugend — in ein glänzenderes Licht zu setzen. Sie hätten uns aber können Gerechtigkeit wiederfahren lassen, ohne gegen sich selbst ungerecht zu seyn, und uns erröthen zu machen. Indessen machet uns ihr Geständniß nicht stolz, dass sie Menschlichkeit, Verstand, eine edle Art und Bescheidenheit in unserer Rezension über ihr Stück fanden. Diess kann man von jedem als eine Pflicht fodern, und die Nichterfüllung derselben würde uns doppelt strafbar machen. Auch die schönen Kenntnisse, die sie unserer Rezension zuschreiben reizet nicht unsere Eigenliebe. Sind welche da, die Aufmerksamkeit verdienen, so sind sie nur das Eigenthum ihrer geistvollen Schrift in der sie schon halb lagen, und eben diese Gaben, die sie uns anrechnen, fodern uns die Erinnerung ab, daß wir unser Amt für kein Tribunal ansehen, keine Richter zu seyn, kein Urtheil sprechen zu können uns einbilden. Wir wissen zu wohl, was Mensch, und Kenntniß sey. Und soll es doch Richter geben, so sehe man dafür das ganze gelehrte Publikum an: die Recensenten hingegen immer nur als Sachführer der Gelehrsamkeit. Wir zweifeln nicht, daß sie selbst zureichende Gründe für die Unterstützung unseres Ideals von Kunstrichteramt finden werden, die wir nicht, ohne weitläufig zu seyn, anführen könnten. Dem ungeacht bleiben uns doch immer jene Vorschriften zur Pflicht, die ein Kunstrichter auf sich hat: so wie ein Autor und das Publikum weit grössere Vortheile von unserer Prüfung als vom Machtspruche eines Kunstrichters ziehen können. Aus dem gegebenen Gesichtspunkte sehen sie noch ferner unsere Erinnerungen an, die über die übrigen Theile ihres Werkes noch angestellt werden. Es enthält zu viele Vorzüge, als daß wir nicht mit selben das Publikum genauer bekannt machen sollten, und gründete wenigstens in uns Hochachtung für den Verfasser, die sich durch gegenwärtiges Schreiben verdoppelt, in welchem auch edle Eigenschaften ihres Herzens hervorleuchten, die wir beinahe in ihrem Werke verkannt hätten.

Die Verfasser.

KÓKAY GYÖRGY

Egy feltételezhetően Bessenyei-mű a sajtószabadságról. Otto GROTH *Die Geschichte der deutschen Zeitungswissenschaft* (München, 1948.) című munkájában, a sajtószabadság kérdésével foglalkozó német irodalom áttekintése során, említést tett egy 1781-ben Bécsben *Über den Gebrauch der Freyheit der Presse* című műről, anélkül azonban, hogy részletesen ismertette volna.¹ E kiadvány megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményének egyik kolligátumában,² amelyet még felvágatlan állapotban kaptunk kézhez; vagyis e példányt még senki nem láthatta. Valóban anonim szerző³ 8r nagyságú 32 lapos füzetéről van szó, amelyet az impresszum adatai szerint 1781-ben Bécsben a TRATTNER nyomda adott ki.

¹ I. m. 94–95. l.

² Jelzete: 304.786. A kolligátum másik tagja: BIEDERMANN, Bonaventura: *Zirkular über Nachdruck*. Zu Redlichhausen in Schwaben, 1791.

³ HOLZMANN–BOHATTA: *Deutsches Anonymen Lexikonának* kiadásai nem tartalmazzák e művet.

Tartalma határozottan azt a gyanút keltette bennünk, hogy e munka szerzője BESSENYEI György volt.

A röpirat azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy az új uralkodónak a véleményszabadságot biztosító intézkedése, amely általános helyesléssel találkozott, milyen visszaélések és veszélyek forrása lehet éppen a felvilágosodás és a tudomány elterjedése szempontjából. II. JÓZSEF sajtórendelete ugyanis — mert kétségtelen, hogy az őáltala 1781 júniusában kiadott cenzúrarendeletéről van szó — a szerző szerint egyeseknél az uralkodó szándékaitól eltérő, vagy azokkal éppen ellentétes tevékenységet váltott ki. Általánosan ismert tétel, hogy a közjó a törvényhozás végcélja. Az ehhez a célhoz vezető fontos eszköz az előítéletek kiirtása és a hasznos eszmék terjesztése. („Ausrottung der Vorurtheile und Verbreitung nützlicher Ideen.”) Ez pedig leginkább egy tisztességes sajtószabadság („durch eine anständige Freyheit der Presse”) által érhető el. A sajtószabadságnak — az államigazgatás érdekeit is szolgáló — előnyei ismertetése után a szerző azokkal a tényezőkkel foglalkozik, amelyeknek szem elől tévesztése veszélyeket rejthet magában mind az egyes írók, mind pedig a felvilágosodás terjedése szempontjából. Felemeli szavát az írók és a művek folytonos szaporodása ellen, mert ez az írásmód, a stílus („Schreibart”) színvonalának a süllyedésével jár együtt. Különösen részletesen foglalkozik az elszaporodó vitairatok stílusával, és maguknak e vitáknak a hiábavalóságával. E vitákat ugyanis többnyire a személyeskedés, az egyéni érdek és az ellenfél felett aratandó mindenáron való győzelem vágya irányítja, és nem az igazságra való törekvés, nem a közjó. Pedig ez utóbbiak szolgálata nincsen ellentétben az értelmes önszeretettel, hiszen valamely igazság felfedezése csak annyiban jelent tartós dicsőséget felfedezőjének, amennyiben az igazságot általánosan, társadalmilag is hasznossá teszi. Aki viszont a közjó kárára keresi saját előnyét, az egyszersmind saját kárára is dolgozik. Persze, így sem könnyű az egyéni érdeket alárendelni a közérdeknek, de mégis szükséges. „Ich gestehe, diese Wahrheit, daß jeder, der den Vortheil des besondern Körpers, dessen Mitglied er ist, zum Nachtheil des allgemeinen Besten zu begünstigen trachtet, zu seinem eigenen Nachtheil arbeite, ist keine leichte Aufgabe, aber nothwendig scheint es mir immer, wenn man anders erhalten will, daß Ueberzeugung das Privatinteresse besiegen soll.” A társadalom csak azokat jutalmazza, akiknek a fáradozása valódi javulást eredményez.

Fontos a vitában a kifejezések helyes megválogatása is. Nem szabad igyekezetünknek főleg arra irányulnia, hogy más gondolatai között feltétlenül ostobaságokat fedezzünk fel. Ha olvasóink figyelmét a lényeges kérdések helyett csak egyes szavakra irányítjuk, kételkedni fognak abban, hogy komolyan keressük az igazságot. Az olvasók szórakoztatására és nem meggyőzésére törekvő viták csak arra jók, hogy a végtelenségig elnyújtsák őket, de nem oldanak meg semmit sem. A régi és az új írók körül lefolyt vita is azt mutatta, hogy csak az vezet eredményre, ha pártatlanul megvizsgáljuk egymás nézeteit, és nem az, ha csak egymás gyengéit pécézzük ki. A tudományok fejlődése is megkívánja ezt. NOLLET-ra és FRANKLIN-ra hivatkozik, akik nem értek volna el külön-külön olyan eredményeket akkor, ha tapasztalataik kölcsönös kicserélése helyett, egymás műveinek egyes szavaiba kötöttek volna bele. Emberek vagyunk, ezért bizonyos önmegtágadásra van szükség ahhoz, hogy ne ellenfeleink leszólásával, kisebbsítésével kívánjunk olvasóink előtt feltűnni. De a pártatlanság nincs is ellentétben a helyes önszeretettel. Ugyanis mi magunk is csak így kívánhatunk olvasóinktól méltányosságot. Az előző századok vitairatai közül is csak azok nem merültek már el a feledés homályába, amelyek témájukkal csakúgy, mint stílusukkal kitűntek a többiek közül. Mert a szenvedély mellett a szenvedélyes nyelv is megnehezíti az igazság felismerését. Műfogások helyett az okosság és a szerénység célravezetőbb. Az írói pályán elérendő hírnévhez is az szükséges, hogy a patriotizmus mozgasson bennünket. „Wollen wir auf diesem Bahne rühmliche Fortgänge machen, so muß Patriotismus der Beweggrund seyn, der uns antreibt die Feder zu ergreifen.” Le kell

lepleznünk a visszaéléseket és az igazságot kell védelmeznünk, tekintet nélkül a személyekre.

A kis füzet végén a szerző ismét felhívja olvasói figyelmét a tárgyalt téma jelentőségére, mert ez adott neki is ösztönzést arra, hogy megtörje a hallgatást. Szándékát akkor tekinti azonban elértnek, ha senki sem bizonyítja be állításainak az ellenkezőjét.

Ahhoz, hogy e röpirat szerzőjének BESSENYEIT tételezzük fel, a következő megfontolások alapján jutottunk el. Mindenekelőtt kétségtelen, hogy nem valamely francia vagy angol író munkájának a fordításáról van szó, hiszen megírásának közvetlen indítékát olyan konkrét esemény képezi — ti. II. JÓZSEF cenzúrarendelete — amely eleve bécsi érdekeltségű szerzőre utal. Azt a lehetőséget pedig, hogy valamely osztrák író művéről lehetne szó, azzal zárhatjuk ki, hogy a cenzúrarendeletnek itt tárgyalt következménye, a mérhetetlenül felduzzadt röpirodalom kérdése, csak később kezdte foglalkoztatni az osztrák írókat, de akkor is más szempontból tárgyalták e jelenséget. Elsősorban BLUMAUERRE gondolunk, aki a *Realzeitung* 1782. évfolyamában az osztrák irodalomról írt cikksorozatában, majd egy évvel később, önálló röpiratban szintén foglalkozott e röplap-irodalom felduzzadásával.⁴ Ő is elítélően nyilatkozott a sok jelentéktelen brosúráról, hangoztatva, hogy azokkal csak anyagi haszonszerzés volt a szerzők célja. A *Realzeitung*-ban pedig e kiadványoknak *Makulatur* címmel nyitottak rovatot, mert nem találták őket még ismertetésre sem érdemesnek, és csupán csak címeiket sorolták fel.⁵ Ezek a megnyilatkozások azonban nemcsak valamivel későbbiek, hanem jellegük szerint is mások, mint az általunk tárgyalt röpirat. Ha vannak is az értéktelen röpiratok elítélésében megegyező vonások is, mégis eltérnek BLUMAUERÉK megnyilatkozásai annyiban, hogy nem hatolnak oly mértékben a kérdés mélyére, és nem tárgyalják e problémát oly sok összefüggésben, mint az általunk BESSENYEINEK tulajdonított mű.

BESSENYEI szerzőségét a következő pozitív érvekkel támaszthatjuk alá. A más helyen ismertetett *Der Mann ohne Vorurtheil* című, kétségtelenül BESSENYEI által írt folyóirat, és az ugyanabban az évben keletkezett *Über den Gebrauch der Freyheit der Presse* című röplap között számos formai, tematikai és gondolati hasonlóság és megegyezés fedezhető fel. Ilyen mindenekelőtt az a körülmény, hogy mindkettő megírására az új uralkodó új kormányzati rendszere adott alkalmat. („Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung” — „... des Monarchen ... angehende Regierung.”) Mindkettő névtelenül jelent meg, és II. JÓZSEFET sem név szerint, hanem csak mint uralkodót emlegeti mindkét munka. Az utóbbi röpirat főtárgyát képező, elburjánzó brosúra-irodalommal kapcsolatos kérdések részben megtalálhatók BESSENYEI folyóiratában is: mindjárt az első szám elején. Igaz, hogy ott inkább a hízelgő- és gúnyiratok érdeklík jobban a szerzőt, a röpiratban pedig inkább a vitairatokkal foglalkozik: mégis, mindkét helyen ugyanaz a jelenség: a nyolcvanas évek elején eluralkodó, jellegzetes bécsi sajtótermékek túltermelése foglalkoztatja.

Még jelentősebb bizonyítéknak érezzük a két kiadványban fellelhető gondolati felfogásbeli megegyezéseket. Ilyen mindenekelőtt az az élénk figyelem és lelkesedés, amellyel — II. JÓZSEF új cenzúrarendelete kapcsán, de annak jelentőségét szándékosan vagy illuzionizmusból (a mű névtelensége inkább az előbbire enged következtetni) erősen el is túlozva — a sajtó- és véleményszabadság kérdését kíséri. „Was könnte mich auch zwingen ihren Thron durch Verstellung in einem Staat zu entheiligen, wo einem jeden erlaubt ist zu denken, und zu schreiben, was und wie er will” — írja BESSENYEI folyóirata első számában. És a röpirat elején ezt olvashatjuk: „Die weise Huld desjenigen, dessen angehende Regierung uns Schadloshaltung für den grossen Verlust verspricht,

⁴ *Die Broschürenflut während der josephinischen Pressfreyheit.* Von BLUMAUER u. PEZZL. (1783.) — Josephinische Curiosa. Wien, 1850. V. 48.

⁵ *Realzeitung* 1782. I.

jedem aus uns die Freyheit angedeihen ließ, seine Meynungen über allerley Gegenstanden freymüthig zu äußern." Sem II. JÓZSEF, sem pedig az osztrák felvilágosult abszolútizmus elméletírói nem gondoltak ilyen méretű, mindenre és mindenkire kiterjedő sajtószabadságra.⁶ Erre csak az a BESSENYEI gondolhatott, aki ekkor már HELVETIUS nyomán, sokkal radikálisabb nézeteket vallott e téren is. Nem a sajtószabadság korlátozását kívánja akkor, amikor rámutat a sok megjelenő brosúrára, hanem az írókat és az olvasókat kívánja igényességre nevelni. Úgy érzi, hogy a sok értéktelen vitairat éppen a sajtószabadságot veszélyezteti, és ugyanakkor rámutat az öncélú, személyeskedő viták, vitairatok haszontalanságára. Az a BESSENYEI, akit máshol is mint a „pennacsaták” szorgalmazóját ismertünk meg, itt is éppen a lényeges kérdésekről folytatandó viták érdekében figyelmeztet mindarra, ami ezektől elterelheti a figyelmet.

E kérdésekkel kapcsolatban itt is, akárcsak a folyóiratban, szóba kerül az egyéni érdek és a közérdek problémája. Az öncélú vitairatok szerzőit ugyanis csak saját önzésük, egyéni érdekeik és a dicsőségvágy ösztönzi. Pedig BESSENYEI szerint ezúttal is az jár jobban, annak a munkája lesz időálló, aki egyéni érdekeit aláveti a közérdeknek, és akinek a tollát a társadalmi hasznosság, a patriotizmus mozgatja. BESSENYEI, aki miként folyóiratában láthatjuk, HELVETIUS nyomán felismerte az önzésnek, az egyéni érdeknek a nagy szerepét, ezúttal sem választja ketté mereven az egyéni és a közérdeket, hanem itt is azt bizonyítja, hogy az „értelmes önszeretet” („vernünftige Selbstliebe”) ugyanazt tanácsolja, amit a köz java. A röpiratban olvasható azon fejtegetések, amelyek arról szólnak, hogy a tudományok nem jutnak előbbre, ha egy-egy tudós, ahelyett, hogy egymást támogatva dolgozna, azon mesterkedik, hogy egymást becsmérelje, BESSENYEINEK ugyanebben az évben írt *Jámbor szándékára* emlékeztetnek, ahol szintén a tudomány szervezett, kollektív műveléséről beszél.

BESSENYEI a viták jellegének és stílusának megfelelő színvonalával kíván közelebb jutni a tudomány fejlődéséhez és az igazság megismeréséhez. A *Realzeitung* kritikusanak írt válaszában ezt írta: „Ich weiss und sie wissen noch besser, daß kein einziger Gelehrter noch auf unserm Erdballe erschien, der ein philosophisches, theologisches, historisches oder ökonomisches System hervorgebracht hätte, wobei andere nicht irrige Meinungen dort und da entdecken konnten. Ein Beweis, daß unser menschlicher Verstand wohl zu einen Vollkommenheit nie gelangen kann.”⁷ Ebben a röpiratban is arról olvashatunk, hogy a véleményeltérések a helyes viták által válnak eredményessé, és az igazság a kölcsönös véleményeserék által bontakozik ki. „Man muß beyderseits anerkannte Wahrheiten zum Grunde legen, und denen, welche dem Widerspruche unterliegen, den Weg zu bahnen . . .” és: „Der Irrthum wird aus einem Winkel nach dem andern vertrieben, und muß endlich den Platz vollends räumen.” És miként a *Pennacsata* című kis írásában, itt is saját nézeteinek cáfolására, ellenvélemények kifejtésére buzdítja befejezésül olvasóit.

Az igazság minél jobb megközelítéséhez szükségesek a viták — ez BESSENYEI többször is hangoztatott véleménye. A nyolevanas évek elején felburjánzó, öncélú, személyeskedő és kisszerű vitairatokban azonban éppen annak a nagy diszkusszióknak a sikerét látta veszélyeztetve, amelynek pedig a tudomány és a felvilágosodás terjedése szempontjából oly nagy jelentőséget tulajdonított.

Az *Über den Gebrauch der Freyheit der Presse* címmel, 1781-ben megjelent röpirat szerzőjének, a fenti érvek alapján BESSENYEI Györgyöt gondoljuk. Ezúttal azonban — ellentétben a szintén mostanában előkerült és teljes bizonyossággal BESSENYEI által írt *Der Mann ohne Vorurtheil*-lel — szükségesnek látszik még, hogy feltételezésünket a további kutatás megerősítse, vagy esetleg — megcáfolja.

KÓKAY GYÖRGY

⁶ Vö. GNAU Hermann: *Die Zensur unter Joseph II.* Strassburg u. Leipzig 1911.

⁷ *Realzeitung* 1781. 615. l.

Régi Irodalmi Szemle (Staré Noviny Literního Umění). A szabadságharcot megelőző korszak hazai folyóiratainak átfogó regisztrálásával kapcsolatban nemcsak illő, hanem szinte adósságtörlesztésnek is tekinthető a megemlékezés a *Régi Irodalmi Szemle* névvel is idézett első kifejezetten folyóiratjellegű szlovák periodikáról, a *Staré Noviny Literního Umění*-ről.¹ Bár a folyóirat a maga korának figyelemre méltó zsumnalisztikai vállalkozása volt, az utókor előtt mégis meglehetősen homályban maradt és nem egy esetben a korszerű sajtótörténeti szintézisek vagy monografikus feldolgozások is mellőzték megemlítését. Ennek közvetlen oka minden valószínűség szerint az a tény, hogy az egyébként is csekély példányszámban megjelent lap Magyarország mai területén, legalább is nyilvános gyűjteményben nem áll a kutatók és érdeklődők rendelkezésére.²

A lapindulás időpontját tekintve, az első számával 1785. május 1-én megjelenő *Staré Noviny*-t az akkori Magyarország folyóiratai között előkelő helyen kell rangsorolni. A lapot csak néhány évvel előzik meg az első magyarországi német nyelvű periodikák, az 1764-ben indult *Pressburger Zeitung* mellékleteként publikált *Der Freund der Tugend* és a *Der vernünftige Zeitvertreiber*, az első önálló folyóiratok, a WINDISCH Károly Gottlieb szerkesztette *Pressburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste*, az *Ungrisches Magazin*, a *Neues Ungrisches Magazin* (indulási évük 1781). Viszont már a *Staré Noviny* megjelenését követően indultak a magyar nyelvű folyóiratok, így a *Magyar Kurir* mellékleteként megjelenő *Magyar Múza* (1786), a *Magyar Hirmondó* mellékklapja a *Pozsonyi Magyar Múza* (1787), az első irodalmi kritikai folyóiratunk, a KAZINCZY—BACSÁNYI-féle *Magyar Museum* (1788), valamint a Péczeli szerkesztette első népszerű tudományos periodika, a *Mindenes Gyűjtemény* (1789). A *Staré Noviny* közvetlenül felzárkózott a szlovákok első hírlapjához, az 1783-ban megindult, egyébként a kor szellemének megfelelően folyóirat jelleggel is rendelkező *Presspurské Noviny*-hez.

Természetesen a *Staré Noviny* megjelenése sem alkalomszerű, társadalmi előzmények és háttér nélküli vállalkozás volt. Társadalmi bázisa elsősorban az akkori Felső-Magyarország nyugati részének szlovák értelmisége volt, amelynek körébe a század hetvenes éveiben már behatoltak a felvilágosodás eszméi és a társadalmi, politikai helyzet helyi adottságai által megszabott keretben jelentős szellemi erjedést indítottak el. Ebben a korban kap erőre a szlovák nemzettévalás gondolata, amely a magyarlakta területek fejlődéséhez hasonlóan itt is elsősorban nyelvi-irodalmi síkon jelentkezik. A szlovák nyelv első kodifikációja, BERNOLÁK *Grammatica slavica*-ja azonban már a *Staré Noviny* indulását követően. 1790-ben került publikálásra és így folyóiratunk, mint ŠTŮR *Národnje Novini*-jáig valamennyi szlovák periodika, még cseh nyelven szólt a szlovákokhoz.

Maga a felvilágosodás a szlovák nép között, akkori társadalmi és kulturális viszonyainak megfelelően, a magyarsághoz viszonyítva lényegesen enyhébb hullámokat keltett. Mivel a nagyszombati egyetem már 1777-ben átköltözött Budára, a szlovák nyelvterületen — a pozsonyi evangélikus liceumtól eltekintve — hiányzott a jelentősebb kulturális centrum, az írók és olvasók túlnyomó többsége a falusi kúriák, kisvárosi udvarházak és ami különösen jellemző, a parókiák egymással rendszeres érintkezést alig tartó lakói közül kerültek ki. Önálló politikai vagy kulturális szervezet hiányában, a magyarságtól bizonyos mértékben társadalmi települési és nyelvi adottságaik miatt el is különült, zömében őstermelést folytató szlovákság számára ebben az időben szinte

¹ Korabeli ortográfia szerint: *Staré Nowiny literňho Vmenj*.

² A magyar nyelvű szakirodalomban csupán SZIKLAY László (*A szlovák irodalom története*. Bp. 1962.) foglalkozik részletesebben a folyóirattal. Fontosabb cseh, ill. szlovák források: V. KLIMEŠ: *Počátky českého a slovenského novinářství*. Praha. Orbis. 1955.; M. PIŠŮT—K. ROSENBAUM—V. KOCHOL: *Literatura národného obrodenia*. Vyd. SAV Bratislava, 1960.

kizárólag az egyházak, illetve az általuk fenntartott intézmények biztosították a művelődés lehetőségét; maga a szlovák értelmiség ekkortájt lényegében a katolikus és evangélikus klérus tagjaiból és az egyházak szolgálatában álló funkcionáriusokból és alkalmazottakból állott.

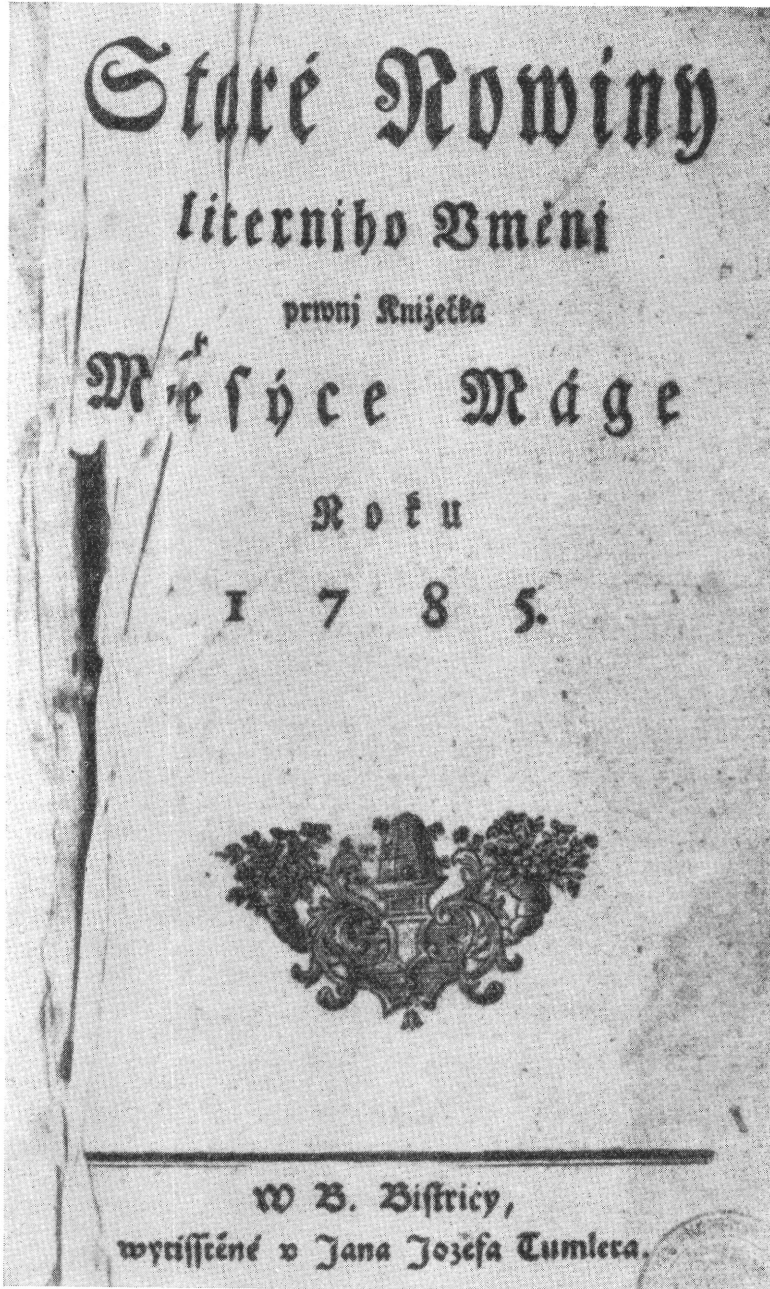
Ez a helyzet természetesen éreztette hatását a felvilágosodás eszméinek érvényesülése során is. A szlovák értelmiség érdeklődését elsősorban a lokális problémák kötötték le, az értelmiség szoros kapcsolatot tartott az alapvető termelési ággal, a mezőgazdasággal, a feudalizmus Európa-szerte roskadozó társadalmi-gazdasági formációjával szemben pedig bizonyos atavisztikus reverenciával, vagy legalábbis passzivitással viseltetett. A szlovák felvilágosodást ezen provinciális jelleg mellett még az az ellentmondás is jellemezte, hogy hívei, akik az eszméket osztrák közvetítéssel vették át, azok gyakorlati megvalósítását az abszolutista uralkodó, II. JÓZSEF személyétől várták. A nemzeti öntudatra még nem ébredt szlovákság legjobbjai a jozefinista reformokat, mint az emberi jogegyenlőséget és a gondolatszabadságot biztosító intézkedéseket üdvözölték, azonban, bár ezektől a polgárosodási folyamat gyorsulását remélték, a fennálló társadalmi és politikai keretek lebontásának kérdését fel sem vetették. Miközben erőteljesen sikra szálltak a szlovák nyelv fejlesztése és közéleti érvényesítése érdekében, elégedett lojalitással vallották magukat a „hungarus” haza hű fiainak, ugyanakkor nemegyszer, mint a folyóirat beköszöntőjében is, latin nyelvű versben juttatták kifejezésre spontán hálájukat a kegyes császárnak titulált és soknemzetiségű birodalma germanizálására törekvő uralkodónak.

A fentiekből szinte következik, de mégis kiemelendő, hogy a szlovák felvilágosítók elitje, köztük a *Staré Noviny* szerkesztésében közreműködő evangélikus lelkészek szilárdan álltak a vallás talaján. A felvilágosodás klasszikusainak beható ismerete és társadalmi—politikai tanításaiknak igenlése mellett nemcsak megmaradtak az eszmék békés együttélése síkján, hanem a tőlük tanult racionalista érvelést is apologetikájuk erősítésére használták fel.

A *Staré Noviny* munkatársai azon tudományos egyesület tagjai közül kerültek ki, amelyet Ondrej PLACHÝ (1755—1812) evangélikus lelkész 1785-ben Besztercebányán Societas Slavica néven alapított. Az egyesület, amely az első a korra jellemző kis hatósugarú vidéki szlovák írói csoportosulások között, célkitűzése szerint a szülőföld és a honfitársak múltjának és jelenének megismertetése útján kívánta fejleszteni a szlovák nemzeti öntudatot. Eszmei irányelvek nyújtása helyett gyakorlati jellegű feladatként vállalta a hagyományok rögzítését, a más nemzetekhez való viszony tisztázását, a szellemi és gazdasági elmaradottság felszámolását. Az egyesület tagjai az ország területén szét-szórva éltek, egyesületi tevékenységük lényegében a lapnak küldött cikkek megírására szorítkozott.

Összefogásuk és általában a lap létrehozása és fenntartása az alapító-szerkesztő PLACHÝ nevéhez fűződik. PLACHÝ lelkészi, tanári, funkcionáriusi minőségben egész életét egyháza szolgálatára szentelte, számos egyházkormányzati, hitvédelmi, hitbuzgalmi iratot alkotott, kéziratban maradt egyháztörténetet is írt. A korabeli kulturális és gazdasági viszonyok között a *Staré Noviny*hoz hasonló időszaki lap rendszeres megjelenítése, anyagi bázisának folyamatos biztosítása magában véve is kivételes szervező energiát igényelt. De PLACHÝ emellett a lap eszmei vonatkozású cikkeinek jelentős részét maga is írta, széles körű műveltsége, irodalmi tájékozottsága és fejlett íráskészsége folytán figyelemre méltó tartalmi és formai színvonalon.

Szerkesztői minőségében természetesen az ő érdeme a cikkírók megfelelő összeválogatása is. Munkatársai szinte kizárólag társadalmi súllyal bíró, irodalmi hírnévvel rendelkező vagy ilyenre később szerttevő evangélikus lelkészek. Köztük első helyen kell említeni Juraj RIBAYT (1754—1812), akkortájt cinkotai lelkész, Josef DOBROVSKÝ-

1. ábra

nak, a szlavisztika és a cseh irodalomtudomány megalapítójának barátját és munkatársát, korának egyik legsokoldalúbb és legképzettebb szlovák közéleti személyét, aki elsősorban a szlovák folklór és a nyelvészet terén tevékenykedett és többek között jelentős szó- és közmondás-anyagot gyűjtött a régi irodalmi emlékek és a korabeli szlovák népnyelv alapján. A munkatársak közül kiemelkedő egyéniségek: Augustin DOLEŽAL (1737—1802), a folyóirat megjelenése idején szucsányi lelkész, aki elsősorban *Az egész világ emlékezetes tragédiája* című párbeszédés biblikus epikus költeményével örökítette meg nevét a korai szlovák irodalom történetében; Michal SEMIAN (1741—1812), a ratkói iskola rektora, az első szlovák nyelvű magyar történelem írója és MÉSZÁROS Ignác szentimentális regényének, a *Kartigámnak* szlovák átdolgozója; Bohuslav TABLIC lelkész (1769—1832), korának polihisztor tudósa, az angol és francia szépirodalom első szlovák műfordítója, a régi szlovák versek gyűjteményének összeállítója és az első szlovák költésztörténet írója. A szerkesztő mellett a folyóirat legszorgalmasabb cikkírója és nyelvész szakértője Jan HRDLIČKA maglódi lelkész (1741—1810).³

Ami a folyóirat zsurnalisztikai profilját illeti, a *Staré Noviny* a nyugati morális folyóiratok német típusához áll legközelebb. Ezek, mint a lipcei *Die Vernünftigen Tadlerinnen* és a zürichi *Discurse der Mahlern* — angol elődeikkel a *The Tatler*-rel és a *The Spectator*-ral ellenétben — nem a már uralomra jutott burzsoázia szócsövei voltak, hanem a csak éppen ébredő polgári rend számára halmoztak fel szellemi fegyvertárat, nem is annyira valóságos folyóiratok, mint inkább cikkgyűjtemények, amelyeket esetleg megváltozott cím alatt rendszerint könyvformában is kiadtak. A *Staré Noviny* német mintáihoz hasonlóan a legkülönbözőbb tárgykörből hoz tanulmányokat, vitacikkeket, ismertetések, közöl glosszákat, anekdotákat, tanítómeséket, ad gyakorlati tanácsokat, kommentál időszerű kérdéseket. Német mintáival szembe állítja formai téren a bizonytalan írástechnika és a gyenge tipográfia, érdemben pedig az a tény, hogy az egyházi személyek által szerkesztett folyóirat a zömében hithű szlovák értelmiség vallásos ideológiáját nem megingatni, hanem éppen megerősíteni igyekezett.⁴

Ha az 1785 májusától 1786 áprilisáig 12 számot megélt és összesen 741 oldal terjedelemben megjelent havi folyóirat cikkeinek tartalmi megoszlását elemezzük, a közlemények oldalterjedelme alapján a legnagyobb csoportot (33%) a vallási vonatkozású, ill. vallásos szemléleten alapuló filozófiai, etikai és társadalompolitikai cikkek alkotják. Bár a folyóirat munkatársai közül a hitelesen megállapítható szerzők maradéktalanul idealista állásponton állnak és kivétel nélkül az evangélikus klérus tagjai, európai szintű műveltségük és a felvilágosodás eszméinek beható tanulmányozása az e csoportba tartozó írásművek tartalmát, célkitűzéseit és érvelési módszereit is befolyásolja. DESCARTES és LEIBNIZ hatása felismerhető pl. az apologetikus irányú cikkekben, ahol a lélek önálló létét, halhatatlanságát bizonyító érvelésnél háttérbe szorulnak a kinyilatkoztatásra,

³ A szerkesztő és a munkatársak irodalmi tevékenységére nézve lásd RIZNER V. Ludovit: *Bibliografija slovenského pisomništva*. Turc. Sv. Martin. 1932. Személyükhöz kapcsolódó magyar nyelvű, ill. vonatkozású fontosabb tanulmányok: SZABÓ Zoltán: *A cseh—tót szellemi közösség kezdetei. Ribay György életműve*. Egy. Phil. Közl. 1937. 169—209 p.; KRČMÉR, Štefan: *Literárne súvislosti*. I. Sborník Matice Slovenskej VI. 1928. 1—7. Egyéb. méltatásuk: ČAPEK, Jan B.: *Augustin Doležal a jeho tragoedia*. Bratislava 1931. évf. 565—633 p.; PRAŽÁK, Albert: *Dějiny slovenské literatury*, I. Praha. 1950.

⁴ A lap jellegére és cikkeinek tartalmára vonatkozólag a maga módján utal az alcím, helyesebben a cím alatt megjelölt célkitűzés: „Különböző írások egybegyűjtése a történelem, a földrajz, a csillagászat és a gazdaság köréből, hasznos időtöltés céljából és a szlovák nyelvet szerető, a tudományokban jártas olvasók számára s a fiatalok szükséges tanításaképpen részben más könyvekből kiszedve s tiszta szlovák köntösbe öltöztetve, részben újonnan szereve.”

a biblia tekintélyére alapító tradicionális bizonyítékok és inkább a logika, a pszichológia sőt a fiziológia köréből igyekeznek érveket gyűjteni.⁵ A folyóirat támadja ugyan LA METTRIE mechanikus materializmusának tételeit, de cáfolat céljára elsősorban a német deista Herman Samuel REIMARUS érveit használja fel.⁶ Erkölcstani kérdéseket tárgyaló cikkekben főleg a KONFUCIUS-féle laikus morál elvi alapján álló Christian WOLF hatása érezhető, aki szerint a jó önmagáért való, az erkölcsi magatartás egyetlen helyes forrása az ész.⁷

A felvilágosodás eszméinek hatása alatt a BAYLE, VOLTAIRE és ROUSSEAU műveit jól ismerő munkatársak állást foglaltak az emberi egyenlőség elvének, a vallási türelemnek teljes mértékű érvényesítéséért. Maga PLACHÝ a vallási türelemmel foglalkozó tanulmányában kifejezetten hangsúlyozza, hogy minden ember nemzetiségi hovatarozásától, vallásától, társadalmi helyzetétől függetlenül, természetből fogva tagja az emberiség nagy családjának és egymással közvetlen testvéries, vérrokoni kapcsolatban áll.⁸ A vallási türelem kérdése a folyóirat több munkatársa más irányú cikkeiben is állandóan visszatérő téma. Rámutatnak pl. arra, hogy Hollandia mintája lehet a vallási türelemnek, mert ott nemcsak az ismert egyházak, hanem a kisebb szekták ellenében is érvényesítik. Kiemelték, hogy az akkori Oroszország türelmet tanúsít a törökök, tatárok és „más pogányok” irányában azzal az indokolással, hogy azok is hasznos állampolgárok. A Szent Bertalan-éj eseményeit tárgyaló cikk szerzője felhívja a figyelmet VOLTAIRE *Henriade*-jára és felsóhajt: „Nem tanulhatnának-e a keresztény hívők éppen a természet-hívőktől keresztényi szeretetet?”

A cikkek második és harmadik csoportját (oldalteredelemben 23, ill. 14,5%) a történelmi (mitológiai, genealógiai), ill. a földrajz-néprajz-honismereti cikkek alkotják. Ezek lényegében a népszerű tudományos ismeretterjesztés szerepét kívánták betölteni, rendszerint valamely morális tanulság kiemelésével. Így a IX. KÁROLYRÓL szóló cikk az uralkodók figyelmébe ajánlja a türelmet, a XENOPHON *Kyropaideia*-ja alapján KYROS perzsa király történetét ismertető cikk igyekszik megrajzolni az ideális uralkodó alakját, a NERÓVAL foglalkozó cikk a kegyetlenséggel szemben igyekszik olvasói ellenérzését felkelteni. A történelmi cikkek közül jelentősebbek az ókori germánokkal, SARDANAPALLAL, a keresztesháborúkkal, Konstantinápolyal, LUTHER végrendeletével, valamint az ausztriai és az orosz uralkodóházak genealógiájával foglalkozó írások. Részletes földrajz-statisztikai cikkek ismertetik a Habsburg birodalom országait, alapos néprajz-kultúrtörténeti tanulmányok foglalkoznak a törökökkel és arabokkal.

A negyedik, ugyancsak a folyóirat közhasznú ismeretterjesztő jellegét tükröző csoportba (az oldalteredelem 11%-a) sorolhatjuk azokat a többnyire rövidebb cikkeket, amelyek az egészségügy, a gazdálkodás és a háztartás különböző gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak tanácsadó céllal. Egyesek általánosabb jellegűek (pl. „Válasz arra a kérdésre, hogyan őrizheti meg az ember jó egészségét”, „A hosszú élet titka”), mások

⁵ PLACHÝ: *Nesmrtednost duši lidských* 357–405. p.

⁶ Szerinte a kinyilatkoztatás szükségtelen, mert az isteni jószágról és bölcsességről nem tételezhető fel, hogy egyetlen embert is hagyna a sötétségben tévelyegni. L. KLIMEŠ I. m. 166. l.

⁷ KLIMEŠ: I. m. 165 p.

⁸ PLACHÝ: *Snašelivost* 459. l. Az emberi egyenlőség eszméjének mély átérzése mondatja vele azt a gyakorlati tapasztalatokkal alig alátámasztható nyilatkozatot: „Habár szegény vagyok és nincs hova lehajtanom fejem, mégis azok, akik a fejedelmi, királyi, császári palotákban laknak, közeli hozzátartozóim, vér szerinti testvéreim, akik az ő családjukból semmiképpen sem úzhatnak ki.” Más helyen PLACHÝ megállapítja: „Isten napja ugyanúgy süt MOHAMED vagy a dalai láma híveire, mint ránk és valameny-nyüinkre. Azok parancsai szerint ugyanúgy lehet erkölcsösen, sőt jó emberként élni.”

konkrét esetekre szóló tanácsok (témái pl. a kis gyermekek fogainak kihúzása, a gesztenyetermesztés, a száraz diófák felfrissítése, kotlóstyúkok nevelése, veszett kutya harapása esetén alkalmazható ellenszerek, vízbefulladt ember életrekeltése). E csoporthoz kapcsolódva említhetjük meg azt a feltűnően csekélyszámú természettudományi cikket (az oldalterjedelem 3%-a), amelyek túlnyomóan idegen cikkek adaptálásai. Ismertetéseket közül a folyóirat az elefántról, az orrszarvúról, a bálnáról, népszerű formában tájékoztatja olvasóit KOPERNÍKUS alapján a heliocentrikus világról.

A kérdés jelentőségéhez és a lap célkitűzéseire képest kevés, de elég terjedelmes cikk foglalkozik nyelvtudományi kérdésekkel (7,5%). Köztük legjelentősebb HRDLIČKA-nak *A cseh vagy általában a szláv nyelv kiválóságáról* szóló tanulmánya.⁹ E cikk jelentős állomás a szlovák-cseh-szláv nyelvi-népi öntudat kibontakozásának útján. A barokk korban a nemzeti eszmélés első lépései inkább a latin nyelvtől való bizonyos elfordulás formájában jelentkeztek. PÁZMÁNY és más vallásos szerzők műveit szlovákra fordítják, a cseh emigráns lelkészek viszont inkább a cseh nyelv térhódításának útját egyengetik. A szlovák nyelv önállósítására, a cseh irodalmi nyelv és az egyházi nyelv elszlovákizálására irányuló tudatos törekvés a XVII. század végén indul meg. Ez az irányzat még a következő század folyamán is megmaradt a hungarus patriotizmus korlátai között, másrészt azonban kezdettől fogva hangot ad a szláv összetartozás gondolatának is. Ez utóbbi a szlovák népi líra és a világi műköltészet fejlődésével, a nyugat- és középszlovák dialektusoknak irodalmi nyelvvé való alakulásával bizonyos mértékig háttérbe szorul és a cseh vonalat elsősorban a cseh nyelvet egyházi funkciójukban is használó evangélikus papi körök képviselik. HRDLIČKA, akire felismerhetően hatott mind COMENIUS¹⁰ mind a korabeli cseh nyelvészek szemlélete,¹¹ utolsóként BERNOLÁK fellépése előtt — a későbbi romantikusok előfutáraként nagy lelkesedéssel, de hiányos nyelvész felkészültséggel szintézisbe akarja foglalni a két vonalat. Legtöbb kortársához hasonlóan azonban neki sincs világos álláspontja a cseh és a szlovák nép és nyelv rokonságának foka, ill. az eltérés lényege tekintetében, csaknem szinonim értelemben használja a szlovák, cseh, szlovák-cseh, sőt a szláv megjelölést, még annak a megalapozatlan nézetnek is helyet ad, hogy a szlovák nyelv valamennyi szláv nyelv ősnyelve. Bár tartalmánál fogva HRDLIČKA cikkét inkább a cseh lapoknak kellett volna közölni, a modern kommentárok¹² megállapítják, hogy szerző a cseh nyelv „biblikus” fejlődés változatát elég gyatra formában alkalmazza és meglehetősen következtetlenül vegyíti szlovák kifejezésekkel. (Feltehetőleg a nyelvi bizonytalansággal függ össze, hogy a lap szépirodalmi anyaga teljesen jelentéktelen, egy-két anekdota, tanítómesé, néhány részben oktató, részben az uralkodót dicsőítő vers.)

HRDLIČKA tanulmányában nyolc érvet hoz fel a cseh, ill. a szláv nyelv felsőbbrendűsége mellett. Régi voltát afféle pre-romantikus érveléssel, bizonytalan eredetű mondák kritikátlan átvételével indokolja. Értéket jelent eredetisége és függetlensége, mivel — a tanulmány szerzője szerint — semmiféle más nyelvből nem ered (nem „leány nyelv”, hanem a szó szorosabb értelmében vett „anya nyelv”), valamint hasznossága, mert a „királytól a koldusig” a lakosság minden részének érintkezési nyelve. Telve tetterős optimizmussal, a nyelv fejlesztése érdekében aktív hazafias magatartásra hívja

⁹ *Vznešenost' řeči české neb vůbec slovenské* (417—438 p.).

¹⁰ L. *Chvála jazyka českého* c. művét.

¹¹ L. többek között Johann Alois HANKE: *Empfehlung der böhmischen Sprache und Literatur*. Wien, 1783.

¹² KLIMEŠ i. m. Ugyanő kiemeli, hogy a szlovák nyelv, ill. nép jelölésére ma használatos „slovensky” kifejezést akkor a szláv (a jelenlegi nyelvben „slovansky”) faj megjelölésére alkalmazták.

fel honfitársait. Rámutat arra, hogy a lengyelek és oroszok (a „moszkvaiak”) már jobban kiművelt nyelvvvel rendelkeznek.

Már a lap beköszöntő cikke is tiszteletteljes elismeréssel szól az uralkodóról. különösen méltányolja a szlovák nép iránti megértő magatartását, vallási toleranciáját. Ezt a lojális beállítottságát a lap mindvégig megtartotta: a fennálló társadalmi, politikai és gazdasági rendet nem bírálta, kulturális vagy nemzetiségi jellegű szervezkedést nem propagált, az alsóbb néprétegek nehéz helyzetéről, terheiről nem írt. Ugyanekkor patrióta büszkeséggel ecseteli a „magyar föld” természeti szépségeit, termékeinek bőségét. A Habsburg birodalom centralizáló és germanizáló törekvéseinek időszakában is a történelmi magyar államalakulatot tartja szem előtt és földrajzi-néprajzi jellegű cikkeiben a cseh-szlovák rokonság és a szláv testvériség gondolata sem szerepel.

A folyóirat Jan Josef TUMLER besztercebányai, különösebb hírnévre nem emelkedett vidéki nyomdájában, fraktur betűtípussal, gyenge tipográfiai kivitelben (változó méretű szedéstűkőr, görbülő sorvezetés, egyenlőtlen betűnagyság) jelent meg, és korabeli de bizonytalan helyesírást tükröz. A 12 szám folytatólagos oldalszámozást kapott. A cikkek címe sok helyen barokkos terjengősséggel jelöli meg a tartalmat, máshol a szerző értelmező alcímet ad, vagy a tanulmány részegységeiről jelszószerűen tájékoztat. Folytatólagos cikkeknél gyakran történik utalás az előzményre. Viszonylag kevés cikk tünteti fel név szerint a szerzőt, egyes helyeken felismerhető a rá való utalás, máshol viszont csak elemzéssel felderíthető pszeudonimek szerepelnek. Bibliográfiai apparátusa az egyes számok hevenyészve összeállított hiányos tartalomjegyzékei és az utolsó szám végén újonnan szerkesztett teljes címjegyzék, a folytatólagos oldalszám megadásával. Ez utóbbi sok helyen, bár meglehetősen ötletszerűen ad tartalmi annotációt. A szerzők esetenként megadják a cikkek forrásait, vagy megemlítik a témáról részletesebb tájékoztatást adó műveket.

A folyóiratnak mindössze 60 előfizetője volt. Köztük 39, túlnyomólag evangélikus, egyházi személy, 21 nemes; 4 nő. Borítólapjának verzőján feltünteteti az előfizetők nevét. Szlovák, magyar, német hangzásúak egyaránt szerepelnek. Az évi előfizetés ára négy arany volt.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Folyóirataink példányszáma és olvasóközönsége az 1840-es és 50-es években.

A példányszámok kérdése — az újabb korok felé haladva — mindinkább kiadói üzleti titok lett, ezeknek adatait tehát hosszas kutatások árán sem lehetne hiánytalanul megállapítani. Bizonyos tekintetben a véletlen is szerepet játszik, hogy mely írói levelestárakban, memoárookban stb. bukkanunk értékes adatokra. Számottevő előmunkálatok híján rendszeres adattárát ma még senki sem szolgáltathat. De — úgy véljük — jelentős mértékben előbbre vihetjük a kérdést azzal, ha legalább több évtizedes gyűjtésünk szórványos és töredékes eredményeit feldolgozzuk.

Sajtótörténetünk „hőskorában” a szerkesztők és kiadók még nyitott sisakrossal álltak a közönség elé. Az egyes évfolyamok végén közzétették a „t. előfizetők” névsorát lett légyen az százon aluli maroknyi létszám vagy sok százat kitevő díszes hadsereg!

Az első évtizedekben, a XVIII—XIX. századfordulón tehát elég könnyen tájékozódhatunk. Nemcsak szám szerint, de név szerint is ösmerjük KÁRMÁN József *Uránidjának*, DÖBRENTÉY Gábor *Erdélyi Múzeumának*, a *Tudományos Gyűjteménynek* stb. előfizetőit, illetőleg olvasóközönségét.

De később, a 40-es, 50-es, 60-as években már annak is örülhetünk, ha legalább a lapok példányszámát sikerül megtudnunk. E korszak lapjainak olvasóközönségére már

csak közvetve: a tartalom, az ízlés-irány, néhány memoárszerű följegyzés és esetleg egypár szerkesztői üzenet révén következtethetünk.

A források e kétféleségéből adódik, hogy a régebbi fejezetet részletesebben ismerjük és közelebről megvilágíthatjuk, mint az újabbat! Amott szinte személy szerint találkoznak az olvasókkal, itt csak nagy általánosságban.

Ezúttal az 1840-es évek három folyóiratára (*Regélő Pesti Divatlap*, ill. *Pesti Divatlap*, *Honderü és Magyar Életképek*), valamint az 50-es évek legelső folyóiratára (*Hölgyfutár*) vonatkozó sajtótörténeti vizsgálatainkat foglaljuk össze.

I. A 40-es évek három legjelentősebb folyóirata, indulásuk sorrendjében: a *Regélő Pesti Divatlap* (későbbi címe *Pesti Divatlap*), a *Honderü és az Életképek*.

Az elsőt mint a kor leginkább haladó és népies irányú folyóiratát tartjuk számon; a második ellenkezőleg: a konzervatív körök s főleg az arisztokrácia közlönye; a harmadik — a *Pesti Divatlap*hoz hasonlóan — szintén demokratikus törekvésű, de mérsékeltbb s tartózkodóbb.

A *Regélő Pesti Divatlap* MÁTRAY Gábor *Regélőjének* folytatása. ERDÉLYI János és GARAY János indította meg 1842. január 1-én. De ERDÉLYI csak rövid ideig vett részt a szépirodalmi rovatok szerkesztésében. A lap két és fél éven keresztül (1844. június végéig) lényegében GARAY János munkája.

A folyóirat előfizetőinek száma 1842-ben, a meginduláskor igen figyelemre méltó: „Nevünkhöz oly bizodalommal volt a közönség, hogy midőn hölgylapot hirdeténk számára kiadni, tizenkét száznál több előfizető gyűlt össze.” (1842. szept. 1. sz. 697—8. l.) Ennél többre — úgy látszik — nem is számított a szerkesztő, mert már aug. 25-én közli, hogy „az I. félévi Divatlap-példányok egészen elfogyván, már csak csonkapéldányokkal szolgálhatunk”. Sőt mi több: a szerkesztőség maga ajánlkozik „néhány teljes számú, be nem piszkolt” első félévisorozat visszaváltására, pestiektől 5, vidékiektől 6 pengő forintjával. (Uo.)

A *Regélő P. D.* közönségsikere fölkelte a már erősen hanyatló *Athenaeum* féltékenységét. BAJZA többször megtámadta a lapot, de GARAY és főmunkatársa, VAHOT Imre kíméletlenül visszavágtak. A *Regélő P. D.* „Hírlapi sarampó” című rovatát mintha egyenesen azért létesítették volna, hogy ott teljes fegyverzetben szálljanak síkra „a mikrológus” BAJZÁVAL.

VAHOT Imre az *Athenaeumot* „kis közönségű lapnak, most már alig lézengő, tudománytalan óságnak” nevezi, később pedig (dec. 18) szerkesztőjét, BAJZÁT „irodalmunk zugprókátorának” titulálja s más, hasonló jelzőkkel illeti. De végül is elült a harc, s két év múlva (1844. jan. 11.) ERDÉLYI János már teljes tárgyilagossággal állapítja meg az időközben (1843 végén) megszűnt *Athenaeumról* a következőket: „Az Atheneum volt szerencsés mintegy három-négy év alatt megindulása után oly hiteles organumnak tekinteni, hogy aki oda írt, az iránt látatlanban is bizalmat, szimpátiát érez a közönség; de utóbbi években olvasóinak kevés száma miatt hatása igen szűk körre szorult, s benne föllépni név szerzése végett csak félszerencse lőn.” Végeredményben tehát a friss erőkkal és élénk tartalommal jelentkező *Regélő P. D.*-nak is szerepe volt a nagy jelentőségű *Athenaeum* bukásában.

Vizsgálódásunk szempontjából GARAY *Regélőjének* legfontosabb közleménye: *Visszapillantás első évi pályánkra* c. önjellemzése (1842. nov. 3., 987—8. l.): „Nem csatlakoztunk — úgymond —, midőn kb. egy évvel ezelőtt a magyar szép-világot, politikai áرزözünk közepette, egy Divatlappal kínáltuk meg; mert felszólalásunk oly kegyes részvétre talált, minővel eddig magyar divatlap nem dicsekedhetett: ezerkét száznál több előfizetőnk közül ti. a nyári, rendszerint minden magyar lapokra szűkebb, év-fél is alig vitt el tőlünk annyit, hogy a helyettök újból s kivált okt. óta e percig érkezők által helyre ne üttetnének, mi legszólóbb bizonyosága, hogy Divatlapunk egy mívelt magyar nemesi rendnek — melynek számára írni mindig büszkéek vagyunk — méltányos kívána-

taít, szükségét meglehetősen eltalálta, noha kielégíteni még csak ezután foghatja . . . Midőn tehát a nagyérdemű közönséget bizonyossá tesszük, hogy Divatlapunk a közeledő 1843-i évben is pályázni törekszik — ígéretek helyett inkább visszautaljuk arra, mit eddig adtunk; ebből biztosabban következtethetend arra, mit várhat ezentúl tőlünk. Irányunkat és programunkat nincs miért megváltoztatnunk; lapunk ezentúl is a haladás és nemzetiség zászlója alatt egy mívelt nemesi rendnek szellemi, művészi és társas életi kívánatait fogja a javítás és haladás szellemében tárgyalni, szívének és eszének mulattató és oktató élményt szerezni, nagy tekintettel hölgyeinkre, kik ti. magyarok, s nemzeti szellemben kívánnak társalogni, mulattatni, vagy ha tetszik művelődni." Önreklámja ezúttal is az *Athenaeumot* sérti, megjegyezvén, hogy „az *Athenaeum* 1/4 íve alig két ujjal nagyobb a mi 1/8 ívünknel . . .”

GARAYtól 1844 június végén VAHOT Imre veszi át a folyóiratot és címét *Pesti Divatlapra* változtatja. 1846-ig PETŐFI a segédszerkesztője.

Az új szerkesztő a június 26-i szám borítékclapján közli *Előfizetési jelentését*. Hivatkozik új munkatársára, PETŐFIRE, s a lap terjedelem- és tartalombeli gazdagodását ígéri. A mellékletek között nemcsak divatlapokat, hanem írói és művészi arcképeket, sőt „hímetmintákat” is fog nyújtani. Az előfizetési ár marad a régi: pestieknek 5 ft, vidékieknek 6 ft. évente. — Számunkra nem közömbös, hogy kik segédkeztek VAHORNAK a pesti és vidéki előfizetők gyűjtésében: „Előfizetni lehet minden magyar- és erdélyországi postán, külföldre egyedül a bécsi főpostahivatalnál. Kolozsvárt különösen t. Méhes Sámuel s Nagyenyeden t. Vajda Dániel uraknál; Pesten a lap kiadóhivatalában: szegletház a Hatvani és Magyar utcában, 526. sz. a., s Eggenberger és fia könyvtárosoknál a Ferenciek terén.”

Előfizetőinek számát VAHOT egyszer sem teszi közhírré, mint GARAY tette. Csupán sejteti, hogy előfizetőinek tábora az eredeti 1200-as létszám körül hullámszik. „A magyar nőnem hivatásá”-ról elmélkedve, panaszkodik, hogy „legnagyobb tehetségű íróink kenyérkereset közt kénytelenek eltölteni idejük legszebb részét; nagy örömszajt kell támasztanunk amiatt, ha egynémely magyar regénynek 2—3 000 vevője van, míg köztünk a külföldi regényekből 20—30 000 példány is elkél . . .” Végül a minket legközelebből érdeklő vallomás: „A divatlapszerkesztő fennen dicsekszik, ha 1 000-ig fel bírja vinni előfizetői számát, míg egynémely magyarhoni német divatlapnak annyi előfizetője van, mint összesen a három magyarnak. — És ez nagyobbára onnét van, mert a magyar nőnem valódiilag nem felel meg hivatásának . . .” (1846. ápr. 2. 261—4. l.)

Múlt századbéli folyóirataink gyakran közlik a külföldi lapok előfizetési statisztikáját. Ezzel nemcsak érdekes tudnivalókat vagy kuriózumokat akarnak nyújtani olvasóinknak, hanem ezen túlmenően: felrázni, nevelni akarják őket a jó példák követésére. Ezt teszi VAHOT is, midőn az 1846. évf. egyik számában (757 l.) felsorolja egy csomó francia lap példányszámát; 18 francia lapnak összesen kerek 62 000 előfizetője van, tehát egyenként átlag több mint 3 000. Ugyanakkor neki (VAHOTNAK) dicsekednie kell azzal, hogy *A Magyarföld és Népei* című, folyóiratnak nevezett füzetes vállalata előfizetőinek száma „az 1 000-et már jóval felülhaladja”. (1846. 335. l.)

II. FRANKENBURG Adolf *Emlékiratai* (I—III. köt. 1868) a negyvenes évek sajtótörténetéhez igen fontos és értékes tudnivalókat nyújtanak.

Az *Emlékiratok* II. kötete a fiatal írók BAJZA *Athenaeuma* ellen intézett csatározásainak rajzával kezdődik. „Legkészségesebb szövetségésünk — úgymond FRANKENBURG (II. köt. 12. l.) — Munkácsi János, a *Rajzolatok* szerkesztője volt, ki lapját teljesen rendelkezésünk alá engedte.” A *Rajzolatok* „mintegy 6—700 előfizetőt számlált, ami akkor divatlapnál nem megvetendő mennyiség volt . . .”

E fejezet egyik jegyzetében (II. köt. 12—13. l.) FRANKENBURG igen becses adalékokat közöl az akkori lapok és folyóiratok példány-, illetőleg előfizető-számáról:

„Budapesten akkoriban a következő újság- és hetilapok jelentek meg: *Jelenkor* 3800, *Tudósítások* 1600, *Regélő* és *Honművész* 500, *Rajzolatok* 650, *Kémlő* 500, *Ismertető* 200, *Athenaeum* és *Figyelmező* 800 előfizetővel. — E lapok hetenkint 15 szedőt, 15 sajtót s 28 nyomót foglalatoskodtattak, s körülbelül 35 000 ív papírost fogyasztottak el; legtöbb munkaerőt pedig, ideértve a rézmetszőket, réznyomókat és festőket is, a divatlapok (*Regélő* és *Rajzolatok*) vettek igénybe.”

FRANKENBURGNak persze saját lapjáról, az *Életképekről* van legtöbb mondanivalója. *Emlékiratai* II. kötetének második fele és a III. köt. túlnyomó része az *Életképekről* szól. Reánk most csak a példányszámok és az olvasók kérdése tartozik.

„A *M. Életképek* első hat füzetének nyolcszáz példánya kelt el” — mondja a II. köt. 140. lapján. — Később az *Életképeknek* mintegy 1200 előfizetője volt, s ezeknek több mint fele egész évi előfizető (II. köt. 235. l.). Ez aránylag magas példányszámot ismételten hangsúlyozza: A folyóirat „oly költséges kiállítással jelent meg, hogy az év végén 1200 előfizető után nem maradt annyi, hogy tulajdon lapomra előfizethettem volna”. (II. 239—240. l.)

Egy mellékmondatból megtudjuk a *Honderü* előfizetőinek számát is: „A *Honderü* amily magasztalója volt eleinte, oly dühös ellensége lett később az *Életképeknek*, főképp midőn ennek előfizetői két harmaddal múlták föl az övéit . . .” (II. 232.) Eszerint az 1200 előfizetőt számláló *Életképekkel* szemben a *Honderü*nek mindössze 720 előfizetője lehetett. (Ennek a számnak kétharmada 480.)

Az *Életképek* olvasótáborának összetételére FRANKENBURG emlékiratai nyomán csak következtetni lehet. A III. kötetben (26. l.) elmondja, hogy GAAL Józseffel együttesen írogatott *Darázsok* című rovatban derekasan csipkedték azon „búháborító bajszú tensusakat, kik ázsiai ősi nyugalommal a haza egére torlódó föllegek létét csak akkor kezdik gyanítani, mikor a menkő lecsapott, s ekkor is — meggyőződvn, hogy a segedelem már késő — újlag régi tespedésükbe dőlnék”. Ezek a reformkorban egyre általánosabbá váló szatírák sok olvasójukat megnevettették, „de még többen akadtak, akik ellenségeink lettek”. Gróf Fáy István (máltai lovag) „régii ismeretség s barátság ösztönénél fogva” kérte Frankenburgot egy hosszú levélben: „ne méltóztatna” a nemességet s főleg a „magos aristocratia” szalon-életét „persiflirozni”, mert — úgymond — „az bizonyisten nem ér semmit, s azonfelül a költői tehetségnek legnagyobb ága a kiviccelés, miután kicsúfolni mindent lehet a világon”. „Somogyból apámnak egy volt táblabíró barátja hatalmas pironatoriumot, Borsodból és Szabolcsból pedig egypár füttykóst és álmos botot küldtek »recepiss« mellett; egy tucat kékvérü nagyság és méltóság föl hagyott az előfizetéssel . . . No, de azért csak vígan folytattuk mesterségünket . . .”

E följegyzésekből következtetve: az *Életképeknek* is, éppúgy, mint a *Honderü*nek, olvasói táborát részint az arisztokrácia, részint pedig a birtokosnemesség szolgáltatta. Fő különbség az arányokban lehetett: a *Honderü*t nagyobb arányban olvasták „a pamlagkörök” (vagyis a szalonok henye népsége), míg az *Életképek* előfizetőinek többsége a birtokosnemességből, sőt az álmos-füttykös, hétszilvafás kisnemesekből, s nem utolsósorban a honorácior-osztályból telt ki.

FRANKENBURG sokkal többet árul el folyóiratának gazdasági alapjairól visszaemlékezéseiben, tehát utólag, mint annak idején magában a folyóiratban. Az *Életképek* évfolyamai e szempontból kevésbé beszédesek: a szerkesztő a prenumeránsok és a példányok számát egyszer sem említi! Pl. az 1846. évfolyamot zárva (dec. 25., 822. l.) csak általános felhívást intéz olvasóihoz: „Ille nék mármost, hogy mi is amúgy kacskaringósan bevégezzük ez évi utolsó számunkat, s ígérjünk jövendőre különféle szebbnél szebb frázisokban oly csudadolgokat, miket magunk sem hiszünk — de az olvasók még kevésbé. (Gúnyos célása bizonyosan VAHOT Imrére, illetőleg a *Pesti Divatlapra* vonatkozik!)

Úgyis csak arra megy ki minden: *»tessék prenumerálni!«* S azért minden hosszas zárszó helyett boldog újév kívánása mellett e tartalomdús két szóra bátorodunk önöket, t. olvasók s még tiszteltebb előfizetők, figyelmeztetni, anélkül, hogy valaha eszünkbe jusson önhöz — búcsúztatót írni!”

1846-ban 1400 előfizetője volt.

Egy alkalommal (1847. jan. 2., 29. l.) tudunkra adja, hogy az országnak különösen két vidéke tartja távol magát az irodalompartólástól: Csongrád és Temes. Ott a legszűkösebb az előfizetésarátság!

Az *Életképek* 1847. évi működéséről, amikor a lapot JÓKAI vette át, ugyancsak FRANKENBURGTól kapunk hasznos tudósítást. (*Bécsi élményeim* c. visszaemlékezései I. kötetében. Sopron, 1883. 32. l.) Azt írja, hogy az ERDÉLYI Jánostól szerkesztett *Szépírodalmi Szemle* „Jókainak sem hagyott békét, főképp midőn látta, hogy az előfizetők, akiket tölem elhesselni akart, az új szerkesztőnél is mind egy szálig megmaradtak, s doronggal sem lehetett őket elriasztani, miután az értelmes közönség a »verébijesztőket« kinevette...”

A szabadságharc eseményei egyetlen folyóiratunknak sem kedveztek. A politikai események minden érdeklődést lekötöttek. Az olvasóközönség teljesen a napilapok felé fordult. Az előfizetők száma jelzi ezúttal is a közönség magatartásának alakulását. JÓKAI maga említi több helyütt, hogy 1848 március előtt még 1500 volt az *Életképek* előfizetőinek száma, novemberben viszont leszállt 400-ra.

III. A *Hölgyfutár* 1849. november 15-én indult meg és 1864. november 10-ig állott fenn. Az alapító NAGY Ignác haláláig (1854. márc. 19.) szerkesztette. Ezután a lap három hétig szünetelt. Ápr. 6-tól BEREZC Károly szerkesztette, majd pedig 1856. ápr. 1-től TÓTH Kálmán, 1861. júl. 1-től BULYOVSKY Gyula, 1862. nov. 1-től BALÁZS Frigyes. Másfél évtizedes fennállása alatt mintegy 3750 száma jelent meg.

Gyakran foglalkozott előfizetőivel, az előfizetők taborát több ízben is körvonalazgatta — a folyóiratból magából mégsem tudjuk pontosan megállapítani: évről évre hány előfizetője volt?

Első szerkesztője nemhiába humorista: újabbnál újabb tréfás ötletekkel tért ki a kérdés elől, amelyet időnként írótszásai és olvasói fölvetettek.

NAGY Ignác legerősebb tréfája az volt, amikor — az előfizető-gyűjtés jól bevált, hagyományos módszerét alkalmazva — számítva az olvasók hiúságára, hogy tudniillik nyomtatásban láthassák nevüket — az 1851. év utolsó hónapjaiban az újesztendőre bejelenti az előfizetők névsorának közlését (nov. 14., 29., dec. 29., 30., 31.). „Előfizetőink névjegyzékét a félév végén közleni fogjuk” — írja az 1852-re szóló előfizetési felhívásban. De aztán 1852 januárjától kezdve úgy hallgat erről az ötszörös ígérteréről, mintha egyszer se tette volna. Egyetlen közleményt nem találunk, amelyben a névjegyzék kérdését újból érintené!

Ellenben a következő évben rátér egy kevésbé veszélyes módszerre: tréfás körítésben folytatja az előfizető-gyűjtés propagandáját. Minthogy lapja — címének megfelelően — főleg a *hölgyközönség* szórakoztatását szolgálja, elsősorban hölgyközönséget igyekszik toborozni. S mivel a hölgyek — ha még hajadonok — szerföltött kívánnak főkötő alá jutni: NAGY Ignác azzal a varázserővel ruházta fel lapját, hogy bájdús olvasói, ill. előfizetői feltűnő szerencsével szereznek férjet! Íme, az 1852. május 7-i szám (419. l.) arról ad hírt, hogy: „Előfizetőnőink szaporodnak, s nagy örömmel tapasztaljuk, hogy már több fiatal pesti hajadon, mihelyt férjhez ment, másnap mindjárt előfizetni küldé hozzánk férjét. Biztosíthatjuk a két magyar haza szépeit, hogy kik illy nemes szándékkal viseltetnek irántunk, azok mielőbb okvetlenül férjhez fognak menni, mégpedig szerencsésen.” Később, 1852. nov. 27-én (1102. l.) a következő évre szóló előfizetési felhívását csodálatos házassági statisztikával kíséri:

„Volt a Hölgyfutárnak az idén 500 prenumeránsa: 10 kedves nő, 75 szeretetre méltó özvegy és 390 imáadandó hajadon, továbbá 9 nőtelen derek fiatal ember s 16 még derekabb nős férfiú. A 390 hajadon közül háromszázan udvarias, mívelt, derek férjet kaptak, 89-en a legbiztosabb szerelmi viszonyban élnek, 1 anyagilag vagyontalan hölgy ternót csinált, férjet bizonyosan fog kapni. A 75 szeretetre méltó özvegyből 30 ismét nem-özvegy lett, harmincat azonban úgy elhagyá szerencséje, mint ők elhagyák a júliusi előfizetésekor a Hölgyfutárt, de 15 szépözvegynek boldog sorsa ismét megjött, miután októberi évnegyedre ők is megjöttek; egy különösen, ki arannyal fizetett elő, azon kellemes helyzetben van, hogy nyolc kérője közül nem tudja kit kosarazzon ki. A 10 kedves nő családi boldogságnak örvend. 9 nőtelen prenumeránsunk közül három szép s ami legfőbb gazdag nőt kapott, kettő szerencsésen letevő a státuszvizsgálatot, háromnak üldöző hitelezője meghalt, egy pedig egy szép reggel azt vette észre, hogy gyönyörű tenor hanggal bír, s ez a mai világban mindenesetre jobb, mintha költő lett volna belőle. A 16 férjből öt, kik előbb boldogtalanok voltak, elolvasván 'Minőnek kell egy jó férjnek lenni' című cikkünket, úgy tettek, s most igen jól érzik magukat; ötnek földbirtokán bányát földöztek föl, négynek gazdag urabátyja meghalt. . . . Ennyi példának hatni kell, s így fölösleges többet mondanunk. Hogy pedig a főlebbi statisztikai adatok valóban hitelesek, arról jövő évben számolunk.”

A propagandát, melynek alapjait imígyen megvetette, a későbbi években is folytatja, részint *Előfizetési kiáltványaiban*, részint *Hírharang* című rovatának különböző apró cikkeiben. Pl. az 1853. dec. 1. és 3-i felhívásban:

„Jegyzőkönyveinkből hitelesen bebizonyíthatjuk, hogy négy év alatt hajadon előfizetőink közül *kétszázötvenheten* férjhez mentek, sok férji előfizető pedig a szerencse mindenféle adományai által boldoggá lett. Sőt mi több, sok embernek életét mentettük meg, mert orvos-előfizetőink annyira elmerültek lapunk olvasásába, hogy betegeiket meglátogatni elfeledték, és ezek azután szerencsésen felgyógyultak . . .” Ua. dec. 17-én (1095. l.) a 218-ik férjhez menendő hajadont üdvözli stb. Ua. dec. 24-én (1119. l.) a karácsonyi jókívánások között „szép olvasóinknek jó Hölgyfutárt, s a Hölgyfutárnak sok szép olvasónót” kíván.

Az 1852. nov. 27-i előfizetési felhívásban említett (légből kapott!) 500 előfizetővel szemben 1853. nov. 9-én (968. l.) egy kis polemikus cikkében már mintegy 1000 körüli előfizető létezését sejteti: „Legyen — úgymond — a „D — b” [Délbáb]-nak, meg a „P. N.” [Pesti Napló]-nak 10 000 prenumeránsa (külön-külön), mi 1000-rel is megelégszünk.” — De igen valószínű, hogy ennél sokkal több volt!

Előfizetőinek számával sohasem dicsekszik, inkább mindvégig panaszkdik, s a toborzást tréfákkal, adomákkal, ötletes megjegyzésekkel egyaránt folytatja. Íme, egy kis florilegium az 1853. évfolyamból:

„Egy amerikai lap kimutatása szerint New Yorkban, tehát egy városban 156 különféle lap jelenik meg, összesen véve naponként 1,216.714 példány. Nálunk ennyi tormás virsli sem fogy el!” (márc. 11.)

„Amerikában egy szerkesztő tudatván, miszerint 10,000 előfizetője van, s hogy több példányt az ottani nyomda kiállítani nem képes, jelenti: miszerint nem fogad el több előfizetést. Sírjanak-e vagy mosolyogjanak ezen a magyar szerkesztők?” (jún. 6.)

„T. levelezőink közül többen tudakolják, hogy — újdonság hiányában — mivel szolgáljanak? Gyűjtsenek előfizetéseket!” (jún. 9.)

„Egy amerikai lap megint jelenti, hogy neki nem kell több előfizető. Ugyan, avizálják az alkalmatlankodókat — Magyarországra!” (aug. 19.)

„Előfizetőink pár nap óta rendkívüli sűrűséggel jönnek. Ezt csak azért tudatjuk, hogy mindenki siessen, mert ha még két hétig halomszámra kapjuk a praenumberationalis leveleket, mint most, úgy az amerikai lapok modorában kiírjuk, hogy: „Nem kell több!” (dec. 22.)

„Nyílt posta, Szolnokba. Öntől is meghívás karácsonra! A megemlékezés kedves, de nekünk itthon kell ülni, s várni: hoz-e a „krisztkindl!” — sok új prenumeránst?” (dec. 23.)

„Előfizetőink száma csakugyan úgy szaporodik, miszerint újévre bátran jelenthetjük, hogy „nem kell több!” E jelenséget egyébiránt t. előfizetőink maguk maguknak fogják megköszönni, mennyiben lapjaink körül pár nap múlva eléggé [!] kitűnő erőket gyűjtöttünk össze.” (dec. 28.)

Míg egyfelől gondosan (és ügyesen!) titkolgatta NAGY Ignác a *Hölgyfutár* előfizetőinek számát, másfelől viszont nem csinált titkot abból, hogy — saját kezére dolgozó laptulajdonos-szerkesztőhöz illően — igen takarékosan, bölcs beosztással gazdálkodik. Előfizetőinek számát nem árulta el, de azt ismételten közölte lapjában, hogy csak kevés számú fölös példányt nyomtat. Később jelentkezők és később reklamálók már alig pótolhatják a hiányzó példányokat!

Pl. 1853. júl. 9-én egy szerkesztői üzenet: „A kívánt számokkal már nem szolgálhatunk. Mi mind pontosan megküldöttük annak idejében. Hiányokat csak úgy pótolhatunk, ha a panasz rögtön történik.”

Ezt a takarékos gazdálkodást NAGY Ignác halála után, utóda, BEREZ Károly is folytatja. 1855-ben már jan. 17-én közli előfizetőivel, hogy a *Hölgyfutár* „idei elsőbb számai végképp elfogytak”. (Ígéri az elfogyott számok újrayomását.) Ugyancsak 1855. márc. 21. és márc. 29-én olvassuk, hogy „teljes számú példányok már nincsenek” stb.

Ha már az előfizetők, illetőleg a példányok számának megállapításával nem boldogulunk, beérnők azzal is, ha legalább személy szerint minél többet megismerhetnénk az előfizetők közül. Nagy Ignác elég sűrűn üzenet előfizetőinek, de szerkesztői mondanivalói sem árulnak el sokat e téren. „Szép előfizetőnéi”-t többnyire csak ezzel a gyűjtőnévvel kezeli, név szerint igen ritkán szólítja meg őket. Csekély számú férfielőfizetőivel szemben kevésbé tartózkodó, a közületi és vállalati előfizetésekről is pontosabb tájékoztatást kapunk. Pl. az 1852. dec. 24-ik. sz. „Nyílt postá”-jából egyszerre három efféle előfizető címét tudjuk meg: Deesre „A társalkodó egyesületnek”, Magyaróvárra Krahl Mihály kávézó úrnak, és Jankovára „Az olvasó egyesületnek”. Találkozunk egypár férfi-előfizető címevel is: pl. 1853. júl. 9: Balán-Bányára H.A.H. úrnak, vagy 1853. márc. 16: Abonyba [Abonyi Lajosnak] ezzel, a tréfás üzenettel: „Az agarászatot közölni fogjuk, hanem bizony nem ártott volna egypár nyulat is küldeni vele.”

Miután ilyen eredménytelenül járt a folyóirat áttanulmányozása, megpróbáltunk közvetett úton hozzájutni a titkokhoz, hogy tudniillik: hány példányban, illetőleg hány előfizető számára készült a *Hölgyfutár*?

NAGY Ignácnak utolsó éveiben BALÁZS Sándor volt legfőbb munkatársa, afféle segédszerkesztője. BALÁZS Sándor két ízben is írt visszaemlékezést NAGY Ignácra és lapjáról; föltehető tehát, hogy ezekben talán érinti a példányszámot is. Idevágó első cikke *A „Tisztújítás” költőjéről* címen a *Nemzeti Hírlap* 1876. dec. 10-i számában jelent meg. Dicséri a „lelkiismeretes, galant, mondhatni splendid szerkesztőt”, akitől ő mint „újdondász”, ill. segédszerkesztő havi 30 forintot kapott. Elmond két anekdotát is NAGY Ignácra, de a példányszám kérdését nem is érinti! — Másik cikke *A Hölgyfutár* címen a *Baja* c. hetilapban látott napvilágot (1885. nov. 8.), részben ismételve előbbi közleményének tartalmát; a példányszámot itt sem említi. Pedig ha valaki, NAGY Ignác mellett legjobban ő tudhatta, hogy hány előfizetője volt a *Hölgyfutárnak*.

Végül a NAGY Ignácra szóló újabb irodalomhoz folyamodtunk. Legrészletesebb monográfiája, SZINNYEI Ferenc (ItK 1902. és klny.) szorgalmasan összegyűjtötte NAGY Ignác életrajzi adatait, tanulmánya végefelé pár lapon a *Hölgyfutárral* is foglalkozik, de csak a lap tartalmát elemzi és munkatársait ismerteti; gazdasági és társadalmi háttéréről — példányszámáról és olvasóközönségéről — nincs sem tudomása, sem mondanivalója.

Viszont más forrásból arról értesülünk, hogy NAGY Ignác halálakor a folyóiratnak — állítólag — csak 370 előfizetője volt, de 1856–57-ben már az 1800-at is eléri az előfizetők száma.

Chownitz Julian ismeretlen életrajza és Németországban kiadott folyóiratai.

A külföldön megjelent hírlapok és folyóiratok magyarországi származású szerkesztőinek, kiadóinak és nyomdászainak munkásságáról csak nagyon hiányos ismereteink vannak. A hungarika-periodikumok bibliográfiai összeállítására még kísérlet sem történt. Fel sem tudjuk mérni, hogy jelentőségében és terjedelmében hány periodikusan megjelent hungarika nyomdatermék lappang határainkon kívül, márpedig, minden ilyen hírlap és folyóirat amelynek megjelenetésében magyarok működtek közre, magyar kultúrkinés, szorososan hozzátartozik a magyar irodalomtörténethez és sajtótörténethez.

Ezen a hiányzó, fontos forrásmunkán kíván segíteni az *Ephemerides Hungaricae* című sajtóbibliográfiai kézikönyv anyaggyűjtése, amely a történelmi Magyarországon 1705—1849-ig bármely nyelven megjelent periodikák és mellékleteik bibliográfiáján és lelőhelyjegyzékén kívül a hungarika hírlapok és folyóiratok feltáráására is kiterjeszkedett.

Az *Ephemerides Hungaricae* anyaggyűjtésének felhasználásával szeretnénk közölni CHOWNITZ Julian újságíró és szerkesztő önéletrajzát, mert ebből ismerjük meg külföldi zurnalisztikai működését.

CHOWNITZ a szerkesztésében megjelent *Die Opposition* című napilapban, 1848. április 17-én, a 7. számban adta ki életrajzát. Ez az újságszám csak az Országos Széchenyi Könyvtár Hírlaptárának állományában található meg. Itt közöljük az ismeretlen önéletrajz új adatokat feltáró részeit.

... Vor 8 Jahren verliess ich Pesth, nachdem hier mein Pesther Charivari von der Regierung war unterdrückt worden. Ich ging dann nach Leipzig, und gab dort die „Eisenbahn“ heraus. Hierauf nach Mainz, wo ich das „Rheinland“ so lang redigirte, bis ultramontaner Einfluss mich vertrieb. Nunmehr wandte ich mich nach Stuttgart, und schrieb die „deutschen Wespen“ — endlich nach Ulm, wo ich die Redaktion der „Ulmer Schnellpost“ übernahm. Es waren dies sämtlich Oppositionsblätter. In Ulm gründete ich die erste deutschkatholische Gemeinde Süddeutschlands, und trat eben mit dem edlen Bassermann in Verbindung, um die Leitung der berühmten „Manheimer Abendzeitung“ zu übernehmen — als ich, in Folge der mit meiner Stellung verbundenen Anstrengungen, in eine tödtliche Krankheit, es waren wiederholte Blutstürze, verfiel. — Jezt, körperlich und geistig gebrochen — erhielt ich Briefe (die ich in Händen habe) von meiner mir über Alles theuren Mutter, welche mich mit herzerreissenden Klagen und unter Androhungen ihres Fluches beschwor, zum Glauben meiner Geburt zurückzukehren — und ich, dem Tode nah, gab nach, und verband mich schriftlich, ihrem Wunsche zu folgen. Noch nicht völlig genesen, schrieb ich „Österreich und seine Gegner“ und die „Signaturen“ Grundsätze, an die ich damals wirklich glaubte — und die mir die Wiederkehr in die österreichischen Staaten und zu meiner theuren Mutter ermöglichten. — In Österreich ward ich von allen Staatsmännern freudlich empfangen, und — unter polizeiliche Aufsicht gestellt. Jezt gingen mir die Augen auf. Ich wollte wieder hinaus; man verwehrte mir's. Ich bat um die Concession zu einer Zeitung; man schlug sie mir ab. Was sollt ich thun; wovon leben, wie meine Mutter ernähren, die auf meine Unterstützung angewiesen war? Dreiviertel Jahre lang bettelte ich vor den Thüren der Gewalthaber (die der Liberalen war mir ja verschlossen); erst als ich wieder so schwer krank war, dass Dr. Scoda mich für „hektisch“ erklärte, erhielt ich ein kleines Amt in Gratz. — Dort genas ich vollständig. — Aber eben diese Genesung an Körper und Geist zeigte mir das volle Entsetzliche meines Schicksals... Ich stand, wie gesagt, unter polizeilicher Aufsicht. Ein Oberkommissär hat dies selbst gegen einen Professor an Joanneum erklärt. Ich schrieb dreizehn Bittgesuche nach Wien, mich zu erlösen, mir mindestens ein literarisches Amt in einem Archiv oder einer Bibliothek zu geben; aber — nicht einmal ward mir darauf geantwortet!... Da raffte ich mich auf, und wollte nöthigenfalls ohne Pass in's Ausland fliehen. Es leben in Gratz allgemein geachtete Personen, wie Hr. Prof. Ples, die mir dies, so wie die Versicherung bestätigen werden, dass ich mit ganzem Herzen der liberalen Sache zugethan war, obgleich ich dies äusserlich verbergen musste. Davon zeugt aber auch meine Geschichte Ungarns, welche ich bereits 1847, so gut, als es unter der Censur möglich war, schrieb! — — — Endlich, endlich nahte Erlösung. Der 13, 14 und 15. März brachte sie auch mir. Ich legte mein Amt nun freiwillig nieder, und ... reis'te ins Vaterland.

... Ich bin übrigens nicht der einzige, der eine solche Geschichte hat. — Viele, zum Theil grosse Männer, haben in der politischen Arena nicht immer auf derselben Seite gestanden. Die Hauptsache bleibt: dass sie ihrem Vaterlande nützlich waren. Ich bin ihm wenigstens nirgendwo schädlich gewesen; ich habe mir gegen dasselbe keine Schuld vorzuwerfen. Selbst das strenge und liberale Leipziger Repertorium schieb im Januar 1848 über meine Geschichte Ungarns u. A.: „Der Verfasser liebt sein Vaterland, und ist ein hellblickender und unbefangener Mann“ Es lebe hoch das Vaterland! Es blühe seine wiedererrungene Freiheit! Jul. Chownitz.

Eddig tart CHOWNITZ Julian önéletrajza. Ennél a beszámolónál részletesebben írt önmagáról a *Geschichte der ungarischen Revolution in den Jahren 1848 und 1849. mit Rückblicken auf die Bewegung in Oesterreich* című, Stuttgartban, 1849. évben megjelent kétkötetes munkájában, itt azonban zszurnalisztikai tevékenységéről nem szólt.

Még Chownitz nevét sem említi OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszakai sajtóban a Pester Lloyd megalapításáig.* (Bp. 1930) című tanulmányában.

Ismert magyarországi bibliográfiáink is csak keveset tudnak CHOWNITZRÓL. SZINNYEI József a *Magyar írók életében* közli, hogy „Chownitz (Chowanetz József) Julian Tódor, hírlapíró, szül. 1814-ben, Érsekújvárott Nyitra megyében; 1849 végén Svájceba, majd Németországba költözött és Stuttgartban telepedett le. Szerkesztette az *Opposition* című politikai napilapot 1849-ben Pesten.” Nincs több adat, ezeket is helyesbítenni kell. Az *Opposition* Pesten 1848. április 10-én indult és 1849. július 8-án szűnt meg. Szünetelt 1848. december 31—1849. április 29-ig. CHOWNITZ 1848. október 10-től D. SCHULLERREL együtt szerkesztette. A felelős szerkesztő 1848. október 22-től D. SCHULLER, 1849. július 19-től VASFI Mór. Közben, 1849. április 29 — június 18-ig ideiglenesen A. PFEILBOGEN szerkesztette. SZINNYEI nem szól arról, hogy a szabadságharc végén CHOWNITZ Bécsben ugyancsak *Opposition* címmel 1849. október elsején napilapot adott ki, ennek 1—5. száma az Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtárában található. Az életrajzi lexikonban felsorolt forrásmunkák közül csak néhányat sikerült a könyvtárakban megtalálni. Meg kell említenünk, hogy a felsorolt szerkesztők közül SZINNYEI csak VASFI (EISLER) Mór adatait közli; „Orvosdoktor, hírlapíró, szül. 1818 Galgócon Nyitra megyében. Az 1848. márcziusi események után hírlapírássra adta magát. 1849. július 17-én Müller Gyula az *Opposition* cz. német politikai napilap pesti kiadója szerződésileg rábízta a lap szerkesztését 70 frt. havi fizetéssel (az eredeti német szerződés szerint); azonban az osztrákok közeledtével már július 8-án a lap megszűnt és Vasfi Temesvárra menekült, ahol mint segédorvost alkalmazták. A szabadságharc leverése után Prágába menekült, hol orvosi tanulmányait folytatta; később Lipcsébe költözött, hol Freytag, Schmidt Julian és Kuranda Grenzbote szerkesztőségébe lépett.”

PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiájában* felsorolja CHOWNITZ könyvalakban megjelent műveit, nem is célja, hogy külföldi, zszurnalisztikai munkáiról írjon.

WURZBACH Constantin: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* című munkájában ennyit közöl: „Chowanetz Joseph (Schriftsteller und Zeitungsschreiber, geb. zu Neu=Zamich in Ungarn im Jahre 1814).”

KERTBENY Károly — PETRIK Géza: *Magyarországi német könyvészet 1801—1860.* című munkájában CHOWNITZ 1836—1856-ig könyvalakban megjelent művein kívül egyetlen zszurnalisztikai munkáját említi, az 1839-ben megjelent *Pesther Charivari* című havilapjának 1—3. számát.

CHOWNITZ gazdag zszurnalisztikai munkásságából a budapesti könyvtárakban csak a *Pesther Charivari* című folyóiratot sikerült megtalálni, annak is csak a 2. számát, a Piaristák Központi Könyvtárában. Mivel ez a folyóirat is unikum, közöljük a címlap szövegét:

„Belletristische Original-Localblätter. Augegeben Anfangs Juni 1839. In Commission bei Kilian et Comp. Gedruckt mit Joseph Beimel's Schriften in Pesth.” Ugyanitt találjuk a tartalomjegyzéket is „Inhalt: J. T. Chownitz: Pesther Briefe. (Wird fortgesetzt.) — Aristo Theles: Alphabetischer Theater — Katechismus für Pesth. (Wird fortgesetzt.) — Aug. Schilling: Die Ichmenschen. — J. T. Chownitz: C'est tout comme chez nous! (Wird fortgesetzt.) — Myself: Gar nichts. Humoristische Vorlesung. — Myself: Empfindsame Badereise nach Ofen. — A. Nitt. v. Tschabuchnigg: Leichenstück. — Jacques: Der Literat in der Einbildung. — J. T. Chownitz: Pesther Fresken; a. P. Kafeehaus — Kunst-richter. b. P. Hausfräulein. c. P. Roué. (Müssiggänger.) (Wird fortgesetzt.) — Lewak: Der goldene Becher und das Glas. Fabel.”

A füzet előzéklapján a szerkesztő ismerteti célkitűzéseit:

„An das Publikum! Der Pesther Charivari erscheint in zwanglosen Heften zu 8 Bogen, Velinpapier, mit eleganten Umschlag — jede dritte bis vierte Woche ein Heft. Seinen Inhalt bilden Bilder, Szenen, Skizzen und Aufsätze (zumeist humoristischen Genre's), die sich auf Pesth, Ofen u. s. w. beziehen und ein scherzhaftes Spiegelbild unseres Lebens und Treibens geben — doch sind nichtlokale Aufsätze keineswegs ausgeschlossen, jedoch nur dann, wenn sie durch pickanten Inhalt, Witz, Satire und namentlich durch Kürze, sich unterscheiden. Der Pesther Charivari besitzt einen ausgedehnten Kreis, meist junger, Mitarbeiter — worunter Namen guten literarischen Klanges; von Seite des Herausgebers wird gewiss nichts versäumt werden, was dem Unternehmen stets erhöhteres Interesse und lebendige Bedeutsamkeit geben kann — und so soll, bei der sich auf's Erfreulichste kundgebenden Theilnahme des Publikums, unser Charivari seinen eigenthümlichen und, wir hoffen, nicht vergeblichen Pfad verfolgen.”

Az elmondottakhoz hozzátehetjük még, hogy a folyóirat nem illusztrált, 8 rét alakú, 47 pagina.

Az *Opposition*-ban közölt önéletrajz éppen azért érdekes, mert CHOWNITZ külföldi, ismeretlen zsurnalisztikai tevékenységét mutatja be. Sajnos, eddig ebből a munkásságból egyetlen címet sem sikerült megtalálni. A további kutatás megkönnyítésére kiemelten is közöljük ezeket a periodikákat: Lipszében jelent meg; *Eisenbahn*, — Mainzban; *Reinland*, — Stuttgartban; *Deutsche Wespen*, Ulmban; *Ulmer Schnellpost* és *Gemeinde Süddeutschland*, — Mannheimban; *Mancheimer Abendzeitung*. CHOWNITZ nem szól a Bécsben megjelent *Opposition* 1—5. számáról, amely még ide, a külföldi periodikákhoz tartozik. A felsorolt és még lappangó periodikák megjelenése nem lehet kétséges, felkutatásuk külföldi könyvtárakban remélhető.

V. BUSA MARGIT

Arany János könyvtára. ARANY János halála után három évvel, 1885-ben engedte át megőrzés végett ARANY László a költő relikviái legnagyobb részét s könyvtára egy töredékét a nagyszalontai ARANY-Emlékbizottságnak. Akarata, hogy egykor a költő egész könyvtára, lehetőleg az összes emléktárgyakkal együtt a szülőföld múzeumában legyen, mind e mai napig nem teljesült. Könyvtárából csupán azokat a könyveket találjuk manapság is a „Esonkatorony”-ban, melyeket 1885-ben maga ARANY László küldött.

A relikviák leltárában levő katalógusba mindössze 94 kötetet vett fel ARANY László. Ezek költőink munkáinak különböző kiadásai, továbbá azok a régebbi könyvek, melyekben sajátkezű névbeírása található s végül az olyan munkák egy része, melyeket a szerzők ARANY-nak dedikáltak, vagy melyekben költeményei jelentek meg. ARANY László több alkalommal saját megjegyzéseivel bővítette a katalógust, közölvén velünk azt amit egyik-másik öregebb könyvvel kapcsolatban atyjáról tudott.

Így mindenekelőtt érdekes, amit az idegen nyelveket tanuló ARANY-ról olvasunk itt:

Első német nyelvtana a Leipzigben (1882) megjelent KÄSTNER Christ. Ang. Lebr.: *Kunst die Regeln der deutschen Sprache geschwind zu erlernen, gut zu behalten und leicht auszuüben* c. könyv. A német szótárak közül kézi példánya a BALLAGI-féle 1854-es *Új teljes német és magyar szótár* német—magyar része volt.

Ifjú korában angolul GOLDSMITH: *Vicar of Wakefield*-jének 1841-i leipzig kiadásából tanult.¹ Egyedül angol szótára egész 1861-ig a két kötetes *Schul- und Reise — Taschenwörterbuch der englischen und deutschen Sprache*² volt. E mikroszkopikus betűkkel nyomtatott kis szótárral kapcsolatban jegyzi még fel ARANY László, hogy ebből tanulta meg atyja az angol nyelvet s egyszer említette, hogy „*azt hiszi, ő már talán több angol szót ismer, mint e kis szótárban található.*” Figyelemre méltó, hogy az angol—német része majdnem egészen elhasznált, külseje, valamint lapjai is egészen sárgák, kopottak a sok forgatástól, míg a német—angol rész aránylag használatlan, lapjai fehérek. Ezt cserélte fel aztán az 1861-ben szintén Lipcsében kiadott *Vollständiges Wörterbuch der englischen und deutschen Sprache* von William JAMES c. szótárral.³

Francia nyelvtanulmányaira ARANY László csak egy helyt utal: azt írja, hogy a *Nouveau Dictionnaire de poche français-allemand et allemand-français*-t ifjú kora óta használta.⁴

Mind ezekben, mind a többi tankönyvfélékben is ARANY marginális jegyzeteit találjuk lépten-nyomon. A vizuális és mechanikus memorizálás bizonyítékai ezek, melyekhez főképp az angol nyelv tanulása közben folyamodott. Legelső tankönyvében a *Vicar of Wakefield*-ben, de később is, saját jegyzeteivel, aláhúzásával kíséri a kiejtéshez írt magyarázatokat. Egyes kivételeket ezen kívül Nb. jelzéssel vagy összegezve számmal még külön is megjelöl. A *Schul- und Reise-Taschenwörterbuch* angol—német rész hátulsó lapjára a kiejtésről „*Hangok magyarázata*” címmel táblázatot ír be; sőt olvasmányában is gyakran találjuk egyes szavaknak kiejtés szerinti lejegyzését. Majd hangsúlyt jelöl, s nemegyszer a grammatikai alakokat írja a lap szélére. Mindezeknél nem ritkábban — főképp ROTHWELL angol—német beszélgetési könyvében — az egyes szavak magyar jelentését is leírja, különösen fákról, virágokról és madarokról c. fejezetekben. S itt ez apró jegyzetekben is megtaláljuk a pontos megfigyelő, gondosan dolgozó ARANYT, midőn sajtóhibákat javít az angol szövegben, vagy pedig mikor — valószínűleg már mint jobb angol a későbbi időben — első olvasmányát a *Vicar of Wakefield*-et ismételtén átolvassa egy helyen pl. a *rear* szónál bejegyzi: „*James is így*” (a *Vollständiges Wörterbuch*-ban) „*ROTHWELL: ré*” (a *Gesprächsbuch*-ban).

ARANY László feljegyzi, hogy HUGO Victor összes munkái ifjú kora óta, atyja könyvtárában voltak.⁵ Valószínűleg azok közül való az a néhány avult kis könyv, melyeket SZILÁGYI Isvántól kapott.

STIELER *Schulatlasa* vagy huszonöt éven át volt rendes kézi atlasza.⁶ Ha a könyvei közt fennmaradt 17 darab térképet nézegetjük, világosan látjuk, mily élénk érdeklődéssel szemlélte, követte mind a múlt, mind a jelen históriáját. Szinte katonai szakértelemmel rajzolta be mappáiba az orosz—török hadszíntér fontosabb változásait: az arevonalat háromszor-négyszer; ennek megfelelően az ütközetek helyeit is. Hasonló nyomait találjuk a porosz—francia, porosz—osztrák és az osztrák—olasz háború tanulmányozásának is.

Bizonyára kisebb és irodalomtörténeti szempontból kevésbé értékes része ez ARANY könyvtárának, mint amelyet fia magánál tartott. Ez utóbbi Budapest ostroma idején

¹ *Accentuirt, mit erläuternden Anmerkungen und einem vollständigen Wörterbuch* von K. R. SCHAUB V. Aufl.

² . . . mit beigefügter Bezeichnung der englischen Aussprache und Accentuation nach dem Walkerschen Systeme. Leipzig, K. Tauchnitz.

³ Zum Gebrauch für alle Stände. XIII. Stereotypausgabe. I. Teil.

⁴ Sixième édition. A Leipzig 1812, Theof. Rabenhorst.

⁵ V. HUGOS *Sämtliche Werke*, Frankfurt a/M. 1835—38. I—XVII Bde.

⁶ STIELER'S *Schulatlase über alle Teile der Erde*. Gotha 1853 Justus Perthes.

elpusztult. Annál fontosabbak tehát ARANY széljegyzetei, melyeket olvasás közben vetett papírra. Ezek adják a könyvtár legnagyobb értékét.

Kedves klasszikusaink művei közül alig van valami e könyvek között. SHAKESPEARE-től pl. sem eredetiben, sem német fordításban semmi sincs; GOETHE-től egy költeményes könyv s a *Faust*. HERODOTOST is csak egy munkája, a *De bello persico* képviseli. Egyedül HUGO Victor, kinek összes munkái — német fordításban — megvannak. Idegen nyelvű könyveit ezeken kívül egy-két magyarból fordított német és az egyetlen finn könyv: az *Unkarin-album* egészíti ki. Van e könyvtárnak két kéziratot könyve. Az egyik: NASZÁLYI SZÉP MIHÁLY: *Életbölcesség - s tapasztalásból merített atyai oktatások a növekedő ifjúság számára*. 1854. VAHOT Imre és JÓKAI Mór bíráló és ajánló soraival. Hogy hogyan és mi célból került ARANYhoz, vagy miért maradt nála és mi volt felőle a véleménye, nem tudjuk. A másik munka: *Leírása Sopron, Vas, Zala, Veszprém, Győr, Esztergom megyékben fekvő történelmi emlékek várak' Városok' szőlőhegyek' tavaknak, melyeket az 1828-i portális összeírás alkalmával személyesen bejártam és a helyszínen feljegyeztem. Id. Szilágyi Lajos életének 80-dik évibe*. Erről a munkáról sem tudjuk: hogyan és miért került a költő könyvtárába. De valószínű, hogy ezt is bírálatra és kiadásának elősegítése végett küldte el neki szerzője.⁷

Az önálló műveken kívül az egész állománynak csaknem felét teszik a *folyóiratok*. Egyharmaduk az Akadémia és a Kisfaludy Társaság kiadványai (MTA évkönyvei, Almanachja, Értesítői, a különböző osztályok köréből való Értekezések, továbbá Jelenlései és Jegyzőkönyvei, valamint a Kisfaludy Társaság Évlapjai).

ARANY saját művei közül a következők vannak meg a könyvtárban: *Toldi és Toldi Estéje*. Toldi 2-ik, Toldi estéje első együttes kiadása. 1854. Heckenast kiadása.

Kisebb költeményei. 2 kötet. 1860. Jegyzetekkel.

Buda halála. 1864 Ráth M. kiadása.

Összes költeményei. 6-ik kiadás. 1869—72. Ráth M. kiadása.

Összes költeményei. (Új olesó kiadás. 3 kötet. 1872. Ráth M. kiadása. Jegyzetekkel.)

János király fordítása. 1875. Fűzve. (Arany a sarkát három helyen cérnával összevarrta.)

SOLLOHUB: *Eltökélő világ* 1875. Olesó könyvtár 8. sz. Arany László következő bejegyzésével: „Németből fordította Arany János. (megjelentek a Koszoruban.)” Ti. folytatásokban jelent meg, ezért írja többesben.⁸

Próza dolgozatai. 1879. Akadémiai Kiadás.

Toldi szerelme. 1879. Szerző kiadása. Jegyzetekkel.

Toldi szerelme. 3-ik kiadás. 1882. Ráth M. kiadása.

Régi, a költő fiatal korában olvasott, illetve használt könyvei a következők:

JAGAMANUS: *Italienische Sprachlehre*. Leipzig 1811. *Nouveau Dictionnaire de poche français-allemand et allemand-français*. 1812. Benne ARANY László bejegyzése: „Ez volt kézi példánya”.

⁷ Az eddig előadottak bevezetését képezték az 1931-ben tragikus körülmények között elhunyt testvéröcsém: DEBRECZENI Ferenc debreceni református főgimnáziumi tanár *Arany János könyvtárának katalógusa* c. munkájának. E bevezetés után következik ARANY Nagyszalontán levő könyvtárának teljes és pontos jegyzéke. Külön az önálló művek, külön a folyóiratok. Az önálló műveket szakok szerint csoportosította. Külön a magyar és külön az idegen nyelvűeket. Mindezt könyvészeti szempontok és kívánalmak szerint és minden könyvnél érzékeltetve, hogy a költőt melyik munka mennyire érdekelte, vagy érdektelen volt-e reá nézve; jelezve, hogy felvágott vagy felvágatlan állapotban találta. A folyóiratokból mind kiírta azoknak az értekezéseknek, cikkeknek íróját és címét, melyeket Arany felvágott, olvasott. Feltüntette azt is, hogy Arany melyeket kísért lapszéli jegyzeteivel, vagy hol javított még sajtóhibákat is.

⁸ ARANY László tévedett, mert nem a *Koszoruban*, hanem a *Szépirodalmi Figyelő*-ben jelent meg az 1. évf. (1860) 39—48. számban név nélkül, az utolsó folytatás alatt három apró csillaggal.

KÄSTNER: *Kunst der Regeln der deutschen Sprache* . . . 1822. *Anakreontis Carmina*. Lipsiae 1829.
 Kis Mihály: Angol nyelvtan. 1842.
Sokrates négy beszéde. Ford. SZABÓ István. Kisfaludy Társaság kiadványa. 1846.

Ezeket kívül van még egy régi könyv, a legrégebb, de ez fiatal korában még nem volt birtokában: *A magyar irodalom eszmérete*, írta PÁPAY Sámuel. 1808. Benne a következő bejegyzés: ARANY Jánosnak SZILÁGYI Sándor. Ezt bizonyára Kőrösön ajándékozta neki mint a magyar irodalom tanárának.

A már említett *szélgjegyzetei* legnagyobb részben komoly, tárgyilagos megjegyzések. De van néhány kisebb, egészen szubjektív megjegyzése. Ilyen pl. mikor THALY Kálmán *Kárpáti kürt* c. könyvében ezt a két sort olvasta:

Ki jelen vagy, hol bu van s enyészet:

Eljősz te is kedvesem: költészet!

odaírta: „nem igaz”. — KORDA Pál: *A túlvilág komédiája* c. könyvének címlapjára a szerző ajánló szavai után ezt írta oda határozott betűkkel: „Nem kell!”

A szélgjegyzeteken kívül értékesebb feljegyzéseket is találunk: költeményrészleteket, illetve verssorokat, kisebb verseket, első fogalmazásokat, rajzokat stb. Jellemző, hogy azokra írta, amiket olvasott, nézegetett, ami éppen a keze ügyébe akadt, amikor az ihlet jött.

Így MÁTYÁS Florián: *Akadémiai Értekezések. Igazítás és pótlékul a Magyar Nyelv Szótárához*. Pécs 1863. c. füzet hátulsó fedőlapjának felső részén ezt a két soros epigrammát olvashatjuk:

Álmaidon ne törődj, mert amit az emberi elme

Vágyva remél imett, azt látja, ha álmodoz épen.

Először e szót: emberi; rövidítve írta, így: eri és azután írta ki: emberi; az imett helyett pedig előbb ezt: éber, melyet áthúzott.

Az ázsiai orosz — török csatatér — a *Hon* mellékleteként kiadott *Térkép az orosz — török háborúhoz* c. térképen kívül az *Öreg pincér* c. versének utolsó előtti szaka és az utolsó szak két sora olvasható ceruzával írva.

Volt térképe az európai Törökországról is: *General-karte der Europäischen Türkei*. Kívül a fedelén tintával rárajzolta nagy nyomtatott betűkkel: EURÓPAI TÖRÖKORSZ. — A sok hajtogatástól elnyűtt és a sarkokat vázsonnal megragasztotta. A hátlapján megrajzolta a Margitsziget térképét. Rajta ARANY László hitelesítő írása: „A Margitsziget. Arany vázlata (1880 körül).” Ugyanezen a térképen van egy másik hasonló rajz is, mely vázlat lehetett a Sziget térképéhez.⁹

Sokan küldték meg műveiket ajánló sorokkal. Szerkesztő korában neki személy szerint vagy a szerkesztőségnek. Máskor iránta érzett tiszteletből, sokan barátai és frótársai. Az idegenek különféle címekkel illetve: T. T. c., Tekintetes, Nagyságos ARANY János úrnak. A barátai egyszerűen, természetes közvetlenséggel.

Ilyenek a következők:

CSENGERY Antal: *Történelmi tanulmányok és jellemrajzok* c. művét e szavakkal:

Arany János barátjának Csengery Antal mk.

GYULAI Pál: *A népszerűség*. 1868. így: Arany Jánosnak Gyulai Pál.

KRIZA János: *Vadrózsák* I. kötetét 1863. T. Arany János úrnak tisztelete jeléül Kriza.

LÉVAY József: *Emlékbeszéd Tcmpta Mihály felett*. 1869. Arany János barátomnak Miskole márc. 24. 1869. Lévy József.

SÁROSI Gyula: *Az én albumom* 1857. Arany János barátomnak szíves hálával Sárosi Gyula.

⁹ L. *Vasárnapi Újság* 1917. 9. sz. 146. l. DEBRECZENI Ferenc: *A rajzolgató Arany*.

- SZÁSZ Károly: *A gavallér politikusok*. 1869. Aranynak Szász Károly.
 SZILÁGYI Sándor: *TOOTH János: Kis Kun Halas története*. Kiadta SZILÁGYI Sándor. 1861. Arany János barátomnak Szilágyi Sándor.
 SZILÁGYI István: *A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi helvét hitvallásuaknál*. 1861. Arany Jánosnak Szilágyi.
 TOLDY Ferenc: *Mária Terézia*. 1872. Arany János barátomnak.
 TOMPA Mihály: *Két halotti beszéd*. 1855. Arany Jánosnak Tompa Mihály.
 GR. ZICHY Géza: *A boldogság útja*. 1875. Tisztelete jeléül a szerző.

Vannak aztán cikornyás, pathoszos, különös, sőt különködő ajánlások is. Így pl.:

- GLASER Emm.: *Sternlose Nächte – Nuits sans étoiles*. Paris 1869. Arany János úr édes hazánk koszorús költőjének mély tisztelettel a szerző Emm. Glaser.
 RÉNYI Rezső: *Petrarca és Kisfaludy Sándor*. 1880. Arany János úrnak ő Nagyságának nem mai napról keltezett mély tisztelete és szeretete jeléül a szerző.
 KERTBENY Károly: *Dante in der ungarischen Literatur*, Berlin 1873. T. cz. Arany János úrnak szül. 1817-ben márcz. 2-án szellemi mély tisztelettel a szerző Kertbeny Károly szül. 1824 febr. 28-n.
 ID. MÁNDY Péter: *A magyar nyelv eredete és előnyei; s javaslat arról: miképp lehetne a magyar írást könnyíteni és egyszerűsíteni*. 1858. T. Arany János úrnak – az avuló szuette fából maradandó érc szobrot elővarázsoló költőnek tisztelettel ajánlja a szerző.

Nem érdektelen, hogy ARANY könyvtárában van egy-két olyan könyv, melyet a szerző vagy más nem neki, hanem másnak ajánlott, de hogy hogyan és miért került oda, fia sem tudott róla semmit.

Van néhány olyan könyv is e könyvtárban, mely *nem a költőé volt*. Az egyik egy tankönyv: *Demosthenis Orationes*. Lipsiae 1857. Belül két név: TOKODY Béláé 1859. A másik: ARANY János írásával: ARANY László 1860. Majd a következő szöveg: „1866 körül azonban elolvasta atyám s meg is tartotta könyvtárában. 1885 márc. Arany László.”

Ezen kívül van még négy könyv, melyek a költő halála után kerültek a család birtokába. Közülük kettőt özv. ARANY Jánosnének ajánlott a szerkesztő.

Az ARANY László által adományozott könyveken kívül még van egy kis szekrény könyv a nagyszalontai ARANY-Emlékmúzeumban *Arany Juliska könyvtára* néven. Ezeket a könyveket Arany Juliska férje: SZÉLL Kálmán, a nagyszalontai református egyház 53 éven át volt lelkésze ajándékozta a múzeumnak. Midőn 1913 év végével nyugalomba vonult és Nagyszalontáról elköltözött, velem együtt válogatta ki saját könyvei közül és adta át a múzeumnak. Olyan pontos lelkiismeretességgel, hogy mikor felesége egy könyvet meg akart tartani, nem engedte. Így szólt: „Ez nem a mienk.” Vagyis a Juliskáé. A könyveket a múzeumban egy kisebb szekrényben helyeztük el, amely ARANY szalontai könyvszekrénye lehetett és Kőrösre költözésük alkalmával hagyták Szalontán.

ARANY Juliska könyvei néhány kivételével eredetileg az édesapjáié voltak; ő ajándékozta leányának. Kifejezetten Juliskának a szerző, vagy kiadó, vagy más ajándékozó által ajánlott mű összesen csak 11 van, s ebből is 8 kötetet a költő ajándékozott leányának. Részben a saját munkáit, u. m. *Széchenyi Emlékezetét* e szavakkal: Juliska kedves leányának Arany János. *Buda halálát* (1861) így: „Arany Juliskának, Széll Kálmán nejeinek, szerető Atyja Arany János.” Aztán ALMÁSI Tihamér: *Könny és mosoly* c. könyvét 1859-ben e szavakkal: „Arany Julesának atyja.” Továbbá CSOKONAI, KAZINCZY, a két KISFALUDY költeményeit. Ezek közül KISFALUDY Sándor: *A kesergő szerelem* c. 1858-ban megjelent kötetét: „Tomba néniék ittléte emlékéül Juliska leányomnak szept. 20 1859. Arany János.” Érdekes, hogy *Toldi* 58-i kiadását „Arany Julesse kisasszony-

¹⁰ A katalógus összeállításakor ennyi volt. Azóta több eltűnt – ARANY munkáiból is.

nak Gyulai Pál ajándékozta. Van egy könyv: Dalkönyvecske a magyar nép számára Pest 1856. melyben két ajánlás olvasható: „T. cz. Jókay úrnak”, „aki Arany Julcsának adta.”

Hogy ezek előbb csakugyan a költő tulajdonában voltak, az is bizonyítja, hogy többen ott találjuk olvasás közben odaírt jegyzeteit (12 kötetben). Aztán itt van VAHÓT Imre *Pesti Divatlap*-jának második félévi folyama és 1848 első félévi folyama, melyek nem lehettek a Juliskáé, mert akkor még csak 7—8 éves volt. HUGO Victor: *Tudor Máriájá-*ban 1851. benne van sajátkezű irásával a neve: „Arany János dec. 31 851”. és SZATMÁRI Károly *Sirály* c. regénye címlapján szintén. VIDA József: *Nemzeti Koszoru, költemények* c. 1860-ban megjelent könyvére pedig ráírta: l f. 30 x.

A két, de mégis egy könyvtárt a következő számszerű adatokkal jellemezhetem:

Szépirodalmi magyar nyelvű	111 mű, jegyzetekkel	15	Felvágatlan	11
Szépirodalmi idegen nyelvű	30	2	„	1
Irodalomtörténeti	24	5	„	1
Nyelvészeti	20	7	„	2
Magyar történelmi	31	6	„	12
Egyháztörténelmi	6	—	„	2
Egyetemes történelmi	22	7	„	7
Műveltség-történeti	17	—	„	3
Esztétikai, filozófiai, pedag.	16	2	„	4
Politikai, pénzügyi, keresk.	16	1	„	4
Tankönyvek, szótárak	24	11	„	2
Vegyések	15	1	„	4
Térképek	17	12	„	—
Folyóiratok	302	19	„	2
ARANY Juliska könyvei	153	23	„	—
Összesen	804	111	„	55

Ezek szerint 804 mű a könyvtár állaga. Mivel azonban 4 műről kétségtelenül megállapítható, hogy a költő halála után kerültek a könyvtárba, illetve ARANYNÉNÁK férje halála után adta a szerző; így kerekén 800 műből áll ARANY János szalontai könyvtára.¹⁰

DEBRECZENI ISTVÁN

A székesfehérvári Pauer-gyűjtemény. 152 éve, 1814. augusztus 1-én született PAUER János, a Pest megyei Ráckeven szerény viszonyok közt élő polgár család gyermekeként. Elemi és középiskoláit Székesfehérvárott végezte, ahol hosszú évekre SIMONYI Pál nagyprépost biztosított számára házában otthont s egyengette a tehetséges fiú szellemi fejlődésének útját. SIMONYI mintegy 2500 kötetből álló, értékes könyvtárral dicsekedhetett. Nem kétséges, hogy ez volt PAUER első ihletője a könyvek iránti szeretetre.

A filozófiát a pesti egyetemen végzi. Itt ismerkedik meg HORVÁT Istvánnal, a lelkes történész professzorral, akinek sugalló hatása alól ő sem vonhatja ki magát, s az egyetem egy másik kiváló tanárával, SZANISZLÓ Ferencsel is, a *Religio és Nevelés* c. folyóirat szerkesztőjével.

Filozófiai tanulmányai befejeztével, 1834-ben, PAUER a székesfehérvári papi szemináriumba lép, 1838 nyarán pappá szentelik, majd néhány éves csákvári káplánkodás után, melynek során megismerkedhet az ESZTERHÁZYAK értékes családi könyvtárával, 1841 őszén Pestre kerül SZANISZLÓ lapjához belső munkatársnak. Az itt töltött három esztendő előnyösen befolyásolja szellemi kibontakozását. A szerkesztőségi munka révén

kerül szorosabb kapcsolatba SOMOGYI Károllyal, a század egyik legjelesebb magyar bibliofiljével, aki 1881-ben 42 000 kötetes könyvadományával vetette meg az ő nevét viselő szegedi városi könyvtár alapjait.

1844-ben tér vissza Székesfehérvárra. Teológiai tanár, majd éveken át a könyvkedvelő, kiváló humanista műveltségű FARKAS Imre püspök titkára. 1858-ban kanonok s a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1872-ben segédpüspök. 1878-ban székesfehérvári megyéspüspök. Meghalt 1889. május 15-én.

PAUER nem holmi sznobizmustól táplált vagy különönségből fakadó bibliománia megszállottja, hanem vérbeli bibliofil,¹ benne a könyv külső tulajdonságai és belső tartalma iránt való érdeklődés szép harmóniában egyesül, a régi és ritka könyvek iránt tanúsított vonzalomnak már elég korán jelét adja. Egy papnövendék korából fennmaradt naplójába, melyben olvasmányaival kapcsolatos reflexióit rögzíti, kb. 1834-ből ezt jegyzi fel: „Pazman Péter Corvin könyvtárának maradványait a Töröktől 30 000 forinton akarta megvenni, hogy sok kéziratot stb. a végenyészettől megmentsen, de meg nem nyerheté. Lásd Kazy Hist. Univ. Tyrnav. P. II. L. 2. p. 272. item Schmitt p. 2. pag. 114.”

Legkorábbi nevezetes könyvszerzeménye egy antiqua Cl. Ptolemaeus ALEXANDRINUS 1562-ben megjelent *Geographiája*, melyhez saját bejegyzése szerint 1835-ben Veszprémben jutott hozzá. Amikor az egyházi pályán való emelkedéssel anyagi lehetőség is nyílt rá, szenvedélyes odaadással látott hozzá először RMK gyűjteményének, majd antiqua, ill. incunabulum gyűjteményének megteremtéséhez és gazdagításához.

PAUER több évtizeden át az egyháztörténelem és a jog tanára a székesfehérvári szemináriumban. Maga is a magyar történelmi múlt önálló és becsült kutatója, Székesfehérvár középkori emlékei feltárásában értékes régészeti tevékenységet fejt ki. Lelkes numizmatikus és éremgyűjtő. Hivatásánál fogva érdeklődik a filozófiai, teológiai és a lelkipásztori irodalom. Hű barátja a római klasszikusoknak. E sokoldalú szellemi érdeklődésnek megfelelően fejleszti fiatal éveitől fogva könyvtárát.

Megyéspüspökké történt kinevezése után is 10000 kötetet meghaladó gyűjteményének nagy részét 1881-ben minden külön összeírás nélkül kebelezte be a kb. 11 000 kötetet számláló püspöki könyvtár állagába.² Ilyenformán nem egyszerű feladat annak megállapítása, hogy a püspöki könyvtárnak — a harmincas évek derekán gyökeresen átrendezett — mai állományában, mely könyvek valók PAUER gyűjteményéből. Ő ugyanis számos könyvét nem látta el ex-librisszel vagy névbejegyzéssel. Némi segítséget nyújt az eligazodásnál, hogy könyvei belső tábláján sokszor fedezhető fel az ő kezétől származó ceruzabejegyzés a könyv beszerzési idejét vagy helyét illetően.

Annyit megállapíthatunk, hogy gyűjteményében nagyobb mértékben szerepeltek klasszikus és újabbkori teológiai és filozófiai művek, jogi szakkönyvek, köztörténeti és egyháztörténeti művek, kiváltképp a magyar történelemmel foglalkozó honi és németnyelvű összefoglalások és monográfiák, önálló kutatásaihoz szükséges forráskiadványok, régészeti szakkönyvek, a XVIII—XIX. századi magyar nyelvű vallásos irodalom, valamint a latin klasszikusok alkotásai.

Ami könyvtárának pénzben kifejezhető értékét illeti, a székesfehérvári káptalanban végzett Canonica Visitatio-ról 1868-ban készült jegyzőkönyv feljegyzi „In bibliothecam triginta annorum defluxu sensim copiam duodecim millia florenos expensos habet.”³ 1877-ben egy önéletrajzi vázlatban úgy nyilatkozik, hogy 40 éves gyűjtésének eredmé-

¹ Révai Nagy Lexikon. Bp. 1911. 3. köt. 281. l.

² Székesfehérvári Egyházm. Levéltár, 442. sz. 1908. okt. 28. RADVÁNYI Miklós: Jelentés a székesfehérvári püspöki könyvtár állapotáról 1908-ban. 9. l.

³ Székesfehérvári Káptalani Levéltár. Can. Vis. Cathedr. Eccl. Albaregalens. 1868. jan. 7. 113. l.

nyeképpen könyvtára meghaladja a 10 000 kötetet.⁴ Pedig könyvgyűjtésének aranykora még ezután következett!

A halála alkalmával készült leltár könyvgyűjteményét 20 000 kötetre becsülte.⁵

PAUER könyvtára a maga idejében országos hírnek örvendett. THALY Kálmán PAUER-nél tett egyik látogatása után a *Századok* lapjain a lelkes elismerés hangján emlékezik meg róla.⁶

A múlt század második felében eleven érdeklődés támad a régi magyar kéziratok és könyvkiadványok iránt. Sokan vállalkoznak ezek felkutatására és feldolgozására. Mindez a külföldön megjelent ősnymotatványok és régi könyvek gyűjtésére is serkentőleg hatott. Ennek a mozgalomnak a keretébe kell beállítanunk PAUER püspök bibliofil szenvedélyét is.

Élete őszén van már, mikor anyagi körülményei lehetővé teszik, hogy nagy álmát megvalósíthassa, és régi-könyv gyűjteményét kiépíthesse. 1873-ban lesz nagypréposttá. Évi jövedelme ekkor 6 000 o. é. forint. Megyéspüspökké történt kinevezése után sem volt lényegesen több. „Ehhez képest — írja egy hivatalos levélben — a székesfehérvári püspök jövedelme, mely 13 000 forintra van felvéve, 7 000 forint jövedelemtöbbletet mutat ki, azonban ezen többlet is, jelenleg legalább inkább csak papíron mutatkozik, mint valóságban.” Élete két utolsó évtizedében lázasan kibontakozó bibliofil szenvedélyét csak jelentős áldozatok árán tudta kielégíteni. Hogy incunabulum és antiqua gyűjteményét kedve szerint gyarapíthassa, értékesítenie kellett egy-egy nagy áron vásárolt műtárgyat, pénzzé kellett tennie gazdag érem-kollekciójának értékes darabjait, sőt sorozatait, s a befolyó összeget könyvtára céljaira fordította. Műgyűjtő és numizmatikai hajlamánál erősebbnek bizonyult könyvgyűjtő szenvedélye.⁸

Az Országos Statisztikai Hivatal egy 1886. évi kiadványa, mely Magyarország 1885. évi könyvtári viszonyai felmérésére tesz kísérletet, PAUER könyvtáráról a következőképpen számol be: „Székesfehérvár tudós püspöke több ezer kötetre menő könyvgyűjteményét 1881-ben a püspöki könyvtárral egyesítette, de magánál tartotta 1711 darab-ból, kizárólag ősnymotatványokból, leginkább hungaricák-ból álló gyűjteményét. A könyvkiállításon 15 mű volt kiállítva, köztük több unicum. MAGDICS Ignác székesfehérvári püspöki könyvtárnok a ritkabecsű gyűjteményről a következőket írja nekünk: A gyűjtemény magában foglalja a nyomdászat feltalálásának első évtizedeitől kezdve 1700-ig megjelent s nagy gondnal és költséggel szerzett kiadványokat. Időszerűleg osztályozva, ezen munkák megjelenésének éveit: 1460—1490 közt 133; 1490—1500 közt 77; 1501—1550 közt 232; 1551—1600 közt 391; 1601—1700 közt 878; összesen: 1711 kiadvány.”⁹

Ez a beszámoló PAUER könyvtáráról elnagyoltnak, felületesnek látszik. Már maga az a megállapítás, hogy a különgyűjtemény kizárólag ősnymotatványokból áll, téves: a közölt kimutatás is csupán 210 ősnymotatványról számol be. 1885-ben — a továbbiakban majd kimutatjuk — lényegesen több incunabulum volt már PAUER-nak! Az sem felel meg a valóságnak, hogy a gyűjtemény „leginkább hungaricák-ból” tevődik össze.

Halála után ez a külön kezelt gyűjtemény is bekerült a püspöki könyvtárba. Az 1935. évi nagy könyvtárrendezés folyamán a XVII. századi kiadványokat besorolták a nagy könyvtár folyószámos rendszerben rendezett állagába. Az RMK-ba tartozó

⁴ PAUER, Johannes: *Historia Dioecesis Albaregalensis*. Albae Regiae, 1877. 363. l.

⁵ CZOBOR Béla: *Emlékbeszéd Pauer János felett*. Bp. 1890. M. Tud. Akadémia 53. l.

⁶ *Századok*. 1872. 426. l.

⁷ Székesfehérvári Egyházm. Lt. 1561 A. 1329/1880. okt. 2.

⁸ CZOBOR: I. m. 52. l.

⁹ *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Szerk. György Aladár. Kiad. az Orsz. Statisztikai Hivatal. Bp. 1886. 445. l.

művek, az incunabulumok és a XVI. századi antiquák azonban, későbbi szerzeményekkel kiegészülve, mindmáig megtartották különgyűjtemény jellegüket.

A továbbiakban vegyük sorra és elemezzük ezeket a gyűjteményeket, mint a bibliofil PAUER könyvtárának legértékesebb részét.

Régi Magyar Könyvtár. A püspöki könyvtár RMK állománya jelenleg 164 mű. Vajon melyek tartoztak ezek közül a tudós püspök könyvtárához? Itt ismét utalnunk kell PAUER általános gyakorlatára: könyvei táblájának belső oldalára vagy az előzőklapra többnyire felírta a beszerzés időpontját, helyét, esetleg az eladó nevét. Ugyancsak ceruzával jegyzi be a könyvvel vagy szerzőjével kapcsolatos észrevételeit. PAUER értékes, régi könyveit restauráltatta, szükség esetén antik kötések hangulatát keltő formában újraköttett, és gerincükön SZAMMER Kálmán székesfehérvári nyomdász által festett, ízléses, stílszerű címkékkal látja el. Olyan könyvek esetében, melyekben nem található a beszerzésre vonatkozó feljegyzés, az említett egyéb ismertető jelek alapján állapítottuk meg, hogy egy-egy kötet PAUER tulajdonát képezte-e.

Az RMK kötetek közül 21 művön fedeztük fel PAUER sajátkezű bejegyzéseit. Az említett ismertetőjegyek alapján még 44 műről tudtuk megállapítani, hogy az ő könyvtárából valók. Igazolhatóan tehát összesen 65 mű tartozott RMK gyűjteményéhez.

PAUER különgyűjteményei közül időrendben ez az első. Az egyes művek beszerzési ideje szinte kizárólag a 70-es évekre esik. Hét Halléből és egy Bécsből beszerzett könyvön kívül, a többi itthon vásárolta, antikváriusoktól vagy magánkézből.

E mennyiségben szerény gyűjteménynek könyvészeti szempontból kétségtelenül legértékesebb darabja BALASSI Bálint *Istenes Eneki*-nek Kassán, 1665-ben SEVERINA özvegné nyomdájában készült kiadásának egy példánya, melyet — mint a *Magyar Könyvszemle* 1878. 336. 1.-jén közli — régi könyvtáblából maga áztatott ki. Csonka példány, a ragasztóanyag is megviselte papírja állagát, mégis nagy érték, mert ebből a kiadásból ez az egyetlen hazánkban fellelhető példány.

Az 1882. évi budapesti országos könyvkiállításon PAUER könyvtára az említett BALASSI-kiadványon kívül még másik RMK kötetel is szerepel: a MELLEGGHI Ferenc neve alatt, *Bonum principium, consequentiae pessimae* címen 1680-ban Nagyszombatban megjelent művecske, a nagyszombati egyetem filozófiai fakultásának hallgatói írták. Szintén egyetlen ismert példányként tartják számon.

Térjünk vissza a fent említett BALASSI-kötethez. Ezt a művet SZABÓ Károly a *Magyar Könyvszemle* 1879. évf. 122—123. lapján írja le a 6. (140.) pont alatt. Majd a 7. (141.) pontban *Isten eleibe felbocsátandó Ahítatos Imádságok*. Kassán, 1665. c. mű leírása következők: „Valamint Balassa Bálint Énekeinek bártfai XVII. századi régebbi kiadásában, úgy a legközelebb leírt kassai 1665-iki kiadásban is, ezen imádságok... külön czimlappal, s külön lapszámozva, de együtt, egy kötetben jelentek meg és maradtak fenn. Egyetlen csonka példánya, melyből csak az utolsó ív (G 1—12, 145—163 lap) és az Index van meg, Balassa Bálint Énekei kassai csonka példányával együtt, megvan Pauer János székesfehérvári püspök könyvtárában.” Így tehát PAUER RMK gyűjteményének ez a kis töredék a harmadik unicum-a.

Rariora-ként kell kezelnünk PAUER püspök RMK gyűjteményéből a következőket: NEUBARTH János: *Uj Kalendarium*. Lőcse, 1705. (RMK. I. 1706.) 4 példányt tartunk számon belőle.

Bár formai szempontból az incunabulumok közé tartozik, mégis itt kell megemlítenünk mint magyar szerző külföldön, idegen nyelven megjelent művét: MICHAEL DE HUNGARIA, neves magyar egyházi szónok és író *Sermones praedicabiles per totum annum licet breves* c. munkáját, mely Deventerben 1491-ben jelent meg. SZABÓ Károly szerint (RMK. III./1. 25.) ezt a kiadványt hazánkban egyedül PAUER könyvtára őrzi. A közlés idején külföldön is csak a müncheni kir. könyvtárban és a frankfurti városi könyvtárban

volt meg. Azóta még a győri Papnevelőintézet könyvtárában is előkerült egy példány.

Antiquák. A püspökség kiskönyvtárában, ahol a külön gyűjtemények helyezkednek el, több szekrényt megtöltenek a XVI. századi kiadványok, az antiquák. A gyűjtemény 491 kötetben 627 művet foglal magában s ezekből 279 kötetről sikerült kétséget kizáróan megállapítani, hogy egykor PAUER gyűjteményéhez tartozott.

A nyolevanas évek elejéig PAUER antiquáit két Halléból 1874-ben rendelt könyv kivételével, budapesti antikváriumokban vásárolja, vagy kéz alatt szerzi be, ill. ajándékozás útján jut hozzá. Eddig az időszakig kimutathatólag mindössze 55 kötetnyi antiquát találunk könyvtárában. A többi 229 kötetet, úgy látszik, 1880—1886 között szerzi be, de most már túlnyomórészt külföldről. A 9 db Budapesten, a 8 db Székesfehérvárról, valamint a 4 db egyebünnen beszerzett kötettel szemben 208 kötet külföldi antikváriumok útján kerül hozzá.

Bécsi antikváriusok összesen 38 könyvet szállítanak számára, még pedig 12 művet a gróf LICHNOWSKY Róbert olmützi kanonok könyvtárának likvidálásával megbízott bécsi könyvkereskedő, akinek a nevét nem sikerült kideríteni. Két mű a SCHÖNFELD cégtől, három KOHN-tól, 21 pedig közelebről meg nem határozható helyről érkezik, valószínűleg a most felsorolt cégek egyikétől-másikától. A turini LOESCHER cég 1880—1884 között 25 művel gyarapítja könyvtárát. Valamelyik lipcei cégtől, valószínűleg a híres LIST & FRANCKE-től 2 mű érkezett 1881-ben. 138 mű viszont ismeretlen időben és ismeretlen helyről került gyűjteményébe.

Ami a gyűjtemény tartalmi összetételét illeti, az antiquákból szemléletesen tárul elének a humanizmus korának sokoldalú szellemi érdeklődése. Igaz, még mindig a teológiai irodalom van túlsúlyban. A szentatyák (KRIZOSZTOM, ÁGOSTON, NAGY SZ. VAZUL, CYPRIANUS) mellett szép számmal szerepelnek a reformáció szellemi vezéreinek írásai (LUTHER, MELANCHTON, KÁLVIN, THEODORE DE BÉZE stb.). A nagy humanista író, ERASMUS 17 művel szerepel a gyűjteményben. MACHIAVELLI sem hiányzik. Az új tudományként jelentkező klasszika-filológiát Guillaume BUDÉ képviseli. A római klasszikusok közül a hagyományos nevek (mint CAESAR, CICERO, HORATIUS) mellett ezüstkori írók, mint APULEIUS, Aulus GELLIUS és PETRONIUS ARBITER is szóhoz jutnak. Történelemből a népszerű Josephus FLAVIUS hatféle kiadása van meg; a török háborúkról szóló számos mű viszont az európai török veszély időszerűségéről tanúskodik. A kartográfiát a híres ORTELIUS *Theatrum orbis terrarum* c., 1596-ban Antwerpenben megjelent nagyértékű világtatlasza képviseli. Az antiqua gyűjteményt 19-féle biblia-kiadás teszi gazdaggá, köztük a legrégebbek: Lyon, 1515, SACCON; Bazel, 1524, FROBEN; Zürich, 1524, FROSCHAUER; Zürich, 1530, FROSCHAUER (német nyelvű); Párizs, 1543, ROIGNY; Wittenberg, 1543.

PAUER e különgyűjteményében néhány, bibliofil szempontból különösen értékes ALDUS-, STEPHANUS- és PLANTIN-kiadvány is található.

PAUER szinte haláláig gyarapította antiquáinak számát, és incunabulum-gyűjtése virágkorában is (1880—1886) szeretettel foglalkozott velük. Ezt bizonyítják azok az alapos és gondos, nagy ügybuzgósággal készített leírások, melyeket antiquáiról készített, s melyek aknaszilánkoktól sérülten — lényegükben azonban használhatóan — megmenekültek a háború pusztításaitól. Tetszetős kézírásával készült leírásaiból van olyan, amely már 1871-ben megvolt. A fennmaradt cédulaanyag 462 mű leírását tartalmazza. Élete végéig dolgozott ezen, valamint a sajnos elveszett ősnymtatvány leírásokon.¹⁰

Ezekből a leírásokból szűrőpróba alapján is kiderül, hogy az idők során több értékes mű sajnálatosan eltűnt. Így pl. ERASMUS: *Mariae encomium*, Bazel, 1522. Froben. A ritka műnek ez a különlegesen ép és szép példánya az 1936-ban készült könyvtári

¹⁰ CZOBOR: I. m. 55. l. 1. jegyz.

katalógusban már nem szerepel. Ugyanez a helyzet TEMESVÁRI Pelbárt: *Stellarium*, Hagenau, 1511. kiadású művével is.

PAUER könyvleírásai alaposak, sokoldalúak, ha nem is várhatjuk tőle egy modern bővített címléírás szempontjainak érvényesítését. Különös érdeklődéssel veti magát a művekben fellelhető történelmi vonatkozások kibogozására. Kiváltképpen is számon tartja a magyar vonatkozásokat s jegyzi fel szorgalmasan céduláira s nemegyszer magukba a könyvekbe is.

Incunabula. Ősnyomtatványok intenzív gyűjtésére csak élete utolsó évtizedében szánja rá magát.

Legelső darabját: Joannes GEILER A KEISERSPERG *Sermones de arbore humano* (Strassburg, 1495—96.) c. művének csonka példányát 1876-ban vásárolta a budapesti HOROVITZ antikváriumában. Ugyanott szerezte be 1879-ben GRATIANUS *Concordantia discordantium canonum* c. művét (Nürnberg, 1483). Ugyancsak régebbi gyűjtéséből való az az 1478-ból való ószövetségi bibliatöredék, melyet most a székesfehérvári szemináriumi könyvtár őriz 5620-as jelzet alatt.

Első jelentősebb lépése az ősnyomtatvány gyűjtés terén 1880 első felében történt, amikor egy bécsi antikvárius útján megvásárolta gróf LICHNOWSKY Róbert kiadásított könyvtárának 9 kötetnyi incunabulumát. Ehhez járult az év nyarán a budapesti HOROVITZ Lipótnál beszerzett két ősnyomtatvány.

1881-től fogva rendszeres kapcsolatban áll egyes nagy külföldi antikvárius cégekkel, melyek kisebb-nagyobb tételekben szállítják számára a katalógusaikból általa nagy gonddal és körültekintéssel kiválogatott ősnyomtatványokat és antiquákat. Így a turini LOESCHER Emmanuel, akivel eleinte a jónevű székesfehérvári KLÖCKNER könyvkereskedő közvetítésével tartott üzleti kapcsolatot, 1881-ben 14 kötetnyi ősnyomtatvánnyal gyarapítja gyűjteményét. Ugyanez évben a híres LIST & FRANCKE lipcei céggel is összeköttetésbe kerül, s innen 2 kötet érkezik. 1881-ben még a pesti HOROVITZtól is vásárol egy kötetet.

1882-ben LOESCHER már 23 kötetet szállít, a LIST & FRANCKE antikvárium 22 kötet szállítására kap tőle megrendelést. Ebben az évben a bécsi SCHÖNFELD cég 3 kötettel gazdagítja könyvtárát. 1883-ban kimutathatóan csupán 3 kötettel gyarapszik az incunabulum-gyűjtemény, s ezeket a bécsi SCHÖNFELD szállítja még az év elején.

1884-ben kizárólag a turini LOESCHER cégtől érkeznek incunabulumok, még pedig szép mennyiségben, szám szerint 37 kötet. Itt említjük meg, hogy különféle külső kritériumok alapján LOESCHER turini üzletéből származónak kell minősítenünk a gyűjtemény 21 kötetét, amelyekben nem találhatók ugyan PAUER szokásos bejegyzései, azonban az egykori tulajdonos neve (pl. Alessandro VOLPI) vagy a cég irónnal végzett jellegzetes bejegyzései elárulják származásukat. Ezek a könyvek minden valószínűség szerint 1882—84 között jutottak PAUER birtokába. Ez ugyanis a turini kapcsolatok időszaka, 1885-ben már csak egyetlen könyv érkezett Turinból.

Az 1885—86-os évek PAUER ősnyomtatvány gyűjtésének valóságos aranykora. A megrendelések zömét a bécsi KOHN-féle antikvárium bonyolítja le. 1885-ben 159 kötetet szállít. A milánói Giorgio GRIEB könyvkereskedése 10 kötettel, Münchenből Ludwig ROSENTHAL 1 kötettel, a lipcei Oswald WEIGEL-féle antikvárium pedig 11 kötettel gyarapítja a gyűjteményt.

1886-ban már csak a bécsi KOHN kap PAUERTŐL megrendeléseket, és az év elején két alkalommal összesen 81 kötetet küld Székesfehérvárra. 33 kötet érkezik még tőle, de meg nem határozható időpontban, valószínűleg még az előző évben.

A teljesség kedvéért itt említjük meg, hogy még 1874-ben vásárolja antiquaként Petrus NIGER: *Clypeus thomistarum* c. művének velencei kiadását, melyről azonban az OSZK. szakértői megállapították, hogy ősnyomtatvány.

A további 44 kötetről különféle külső ismertetőjegyek alapján csak annyit tudunk megállapítani, hogy PAUER szerzeményei, de beszerzési forrást, ill. időpontot nem sikerült kiderítenünk.

Ennek a hét esztendőre alig terjedő lázas gyűjtésnek, melynek eredménye a 482 kötetnyi ősnymotatvány, váratlanul vége szakad. Az egyházkormányzat gondjai, a keserű csalódások beárnyékolják életét. Vigasztalást könyvei kedvelt társaságában keres, de most már ott sem igen talál.¹¹

1886 tavaszán a budapesti RÉVAI Leó antikváriumában vásárolja meg gyűjteménye két utolsó darabját: SENECA, *Opera philosophica et epistulae* c. művét (Tarvisii 1478) és egy *Sophologium* c. erkölcsstani művet Iacobus MAGNITÓL (Köln, 1470 körül).

Ha már most ennek a párját ritkító ősnymotatvány gyűjteménynek állagát a művek tartalma szerint elemezzük, a következő eredményre jutunk.

A kötetek jelentős része tartalmilag a teológiai irodalomhoz tartozik. A 13, német nyelvterületen, ill. Velencében megjelent bibliakiadvány és szentírási szövegeket magyarázó 24 kötetnyi postilla jellegű mű mellett 54 szoros értelemben vett skolasztikus mű teszi a gyűjtemény leggazdagabb szakcsoportját. SZENT TAMÁS művei s azok kommentárjai szerepelnek itt reneszánsz teológusok munkáival vegyesen. Az egyéb teológiai tudományágak közül az erkölcsstani 15 mű, a patrológiát 34, a hagiográfiát 10 mű, a lelkipásztori irodalmat 9, a liturgiát 10 mű képviseli. A lelki irodalom kategóriájába osztható be 11 munka, hitszónoklati mű 39 kötet. A filozófiához 43, a jogtudományhoz 39 mű sorolható. A történelemmel foglalkozó művek száma 26. Az ókori római írók és költők szövegkiadásai és az ezekhez fűződő kommentárok 64 kötettel szerepelnek, a humanista írók 36 művel. A gyűjteményben 7 orvostudományi munka is van. A továbbiakban 13 grammatikai, ill. stilisztikai mű, 9 csillagászati és matematikai, 5 természetrajzi és földrajzi könyv, 5 florilegium, ill. lexikális munka, valamint 25, egyéb ismeretágakhoz tartozó mű teszi tartalmilag változatossá PAUER incunabulum gyűjteményét.

A bibliofil PAUER nemcsak gyűjti a könyvnyomatás őskorának alkotásait, hanem nagy szorgalommal fel is dolgozza. Segédkönyveket szerez be, s azok felhasználásával utánajár a szerző adatainak, igyekszik kideríteni a nyomdára vagy a megjelenési időre vonatkozó adatokat, ill. egy-egy kétes mű azonosságát megállapítani. Eredményeit nemegyszer az egyes művek előzéklapjára saját kezével írja fel. Így bár ősnymotatvány-leírásai nem maradtak meg, módunkban áll nyomon követni módszerét.

Mind ez ideig, sajnos, nem kerültek elő feljegyzések, melyek fényt derítenének arra, mekkora összeget fizetett ki PAUER a 482 kötetből álló ősnymotatvány-gyűjteményért. Egyes könyvekben található bejegyzései alapján csupán 58 incunabulumáról lehet megállapítani, mit fizetett érték. 52 különböző terjedelmű műért 812 forintot, kettőért 122 német márkát, háromért 25 olasz lírát. Hevenyészett számítás szerint is legalább 8 — 10 000 forintra becsülhetjük azt az összeget, melyet a gyűjtemény megteremtésére áldozott.

¹¹ CZOBOR: I. m. 56. l.

Álljon itt egy példa. Az Inc. 425, jelzetű mű, „Epistola de miseria curatorum seu plebanorum” c. névtelen szerzőjű munka. Előzéklapján PAUER kiegyensúlyozott, csinos írásával a következőket jegyzi fel: „Nyomatott Augsburgban, Sorg Antal által. E városban a nyomda működni kezdett 1468-ban. Az első nyomdászok voltak: Zeiner Günther, Schlüssler János; Heyni Christmann, kinek nyomdáját átvette Sz. Ulrich és Afráról nevezett kolostor; ezektől többféle kiadványokat bírnak. Sorg Antal nyomdászatát megkezdte e városban 1475-ben, és ott éveken át folytatta. Ezen időközben jelent meg ezen kis munka nála. — Magukkal s viszonyaikkal meghasonlott s elégedetlen emberek a világon mindenkor voltak; — és lesznek is mindenkor. Ezen kis munka tartalma is némi világosságot vet ezen igazság megvilágítására. Az írónak érzülete minden környezetében ellenséget, üldözöt vélt lappangani, saját ördögét — diabolusát — látta. Nevét az író nem tette ki, s nem örökítette meg. Talán Sorg előtt sem jelentette ki.”

A fejlett szépérzéssel megáldott PAUER incunabulumainak külsejére is sokat adott. A rongált, de még megmenthető régi kötéseket restauráltatja. Ahol a kötéseket újjal kell pótolni, gondoskodik arról, hogy annyira szeretett régi könyvei az egykori ízlést és hangulatot utánzó borjúbőr- vagy pergamenkötéses, csatos köntöst kapjanak. Valamennyi ősnymtatványát a gerincükre elhelyezett, gót- vagy antikva-betűs ízléses, festett címkékkel látja el. Ezeknek nagy része még ma is épségben található.

A könyvkötési munkákkal ritkábban a jónévű LÁZÁR György budapesti könyvkötőt, többnyire az ügyeskezü székesehérvári KUBIK Lőrincet bizza meg. Fennmaradt egy sajátkezűleg vezetett jegyzéke, melyet a kötésre kiadott ősnymtatványokról készített. Ebből kiderül, hogy az 1885. nov. 22—1886. jún. 4-ig terjedő időben 219 incunabulumot köttetett be, ill. restauráltatott KUBIK mesterrel, 509 forint költséggel. Mind a könyvkötőnek, mind a címkéket festő SZAMMER Kálmánnak PAUER minden esetben pontos írásbeli utasítást ad a rájuk bízott munkát illetően.

Különbféle szempontok alapján lehetne még elemeznünk PAUER ősnymtatványgyűjteményét.

1. Különösen szép könyvek. Mintegy 45 darabja tarthat igényt ilyen vonatkozásban érdeklődésünkre.

2. Érdekessé tehet egy könyvet egykori tulajdonosa. Az Inc. 33. jelz. könyv: PRISCIANUS 1476-ban Velencében megjelent műve valamikor, még a XV. században magyar tulajdonosé volt. A könyv első lapján ui. középkorias írással olvasható a „M. Pauli de Zekelwasarhelh” bejegyzés. A mű a turini LOESCHER cég útján került PAUERhez. — Dionysius de LEUWIS alias RICKEL: *Specula omnis status humanae vitae* (Nürnberg. 1495.) c., Inc. 304. jelzetű művét a bécsi KOHN cégtől vásárolta PAUER. A könyv ötödik levelén középkori folyóírással ez áll: „Ego fr. Franciscus hunc librum apportavi mecum de Hungaria ad cenobium. . .” (a helynevet később kivakarták.)

Jól szemmel kísérhető egy könyvnek vándorútja kézirőlkézre, országról országra az Inc. 378. jelz. műnél, melynek címe: *Homiliarius doctorum*. (Basel, 1498. Nicol. Kessler.) Az első bejegyzés a második lapon szép gótikus betűkkel: „Iste liber donatus est Monasterio Polvgan. Canonicis Regularibus ordinis Sancti Augustini per venerabilem virum et domn Johannem de Coryer plebanum eccle pragen. seu canonicum eiusdem Anno dni 1505.” Nyomban utána egy századdal későbbi beírás olvasható: „Anno 1604 Die 17 Junii Reverendus vir Dnus Bartolomeus nepomucen In eternam sui memoriam mihi dono dedit et ob pignus Amoris fraterni.” Pár évvel később: „Hic liber emptus est a Rndo Domino Alberto Kolomyga per me Marcum Kolossvary R. 3. die 28. Julii Anno Dni 1613.” Ismét új tulajdonos bejegyzése a kötet utolsó lapján: „Ego Gregorius Frayt, civis Tirnauiensis dono dedi hunc Autorem, fratri meo Michaeli Thomanovics alias Zrooncsany in perpetuum amoris charitatem et consanquinitatem Anno Xti nati 1624. Hic liber est meus post mortem nescio cuius.” Majd megint új gazda jelentkezik: „Hic liber est a Domino Michaeli Thomanovics in sui memoriam sempiternam Stephano Kőszeghi Parochi Nagy legiensis filio suo adoptivo. Anno 1645. die 21 Maii” Végül az utolsó nyomon követhető állomás a könyv előzéklapján: „Anno 1667 Donatus mihi Paulo Rotanth Csepregiensi ab A. R. D. Stephano Kűszögy Lectore et Canonico Eccleae Jaur. in ultima eius infirmitate.”

LOESCHER turini antikváriumából került a gyűjteménybe a *Moralia Sancti Gregorii pape super Job* (Velence, 1496), c. Inc. 330. jelz. mű, melyben az előzéklapon Moses SZUNYOGH XV. századi írással beírt neve olvasható.

3. Különösebb érdeklődésre tarthat számot magyar vonatkozásai miatt hét mű. Ilyen pl. az Inc. 85. Petrus NIGER: *Clypeus Thomistarum* (Velence 1481) c. műve, melyet a szerző CORVIN MÁTYÁSNAK dedikál.

4. Könyvtártörténeti érdekessége lenne annak a kimutatásnak, amely feltüntetné, hogy a gyűjtemény egyes könyvei mely külföldi kolostorok könyvtárából valók. Így pl. a bécsi jezsuiták rendházából 16 könyv származik, az ágostonrendiek bécsi zárdájából 5 mű, a ciszterciék lilienfeldi apátságából 4, a domonkosrendiek brünni könyvtárából 4 mű, a jezsuiták gorheimi házából újból 4 mű, a Joannes FABER bécsi püspök (XVI. század) által alapított bécsi Sz. MIKLÓS püsp. kollegiumból 13 mű, és így tovább.

A Magyarországon található ősnymotványok készülő tudományos katalógusának megjelenése előtt — sajnos — nem áll módunkban lemérni PAUER incunabulum-gyűjteményének reális bibliofil értékét, amely nyilván azon múlik, hogy a gyűjtemény hány különlegesen ritka és értékes ősnymotványt tartalmaz akár nemzetközi, akár magyar viszonylatban. Annyit azonban joggal leszögezhetünk, hogy PAUER a maga korában kiemelkedő értékű bibliofil művet valósított meg.

SULYOK JÁNOS

Diskay Lenke exlibrisei és alkalmi grafikái. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása. DISKAY Lenke exlibris kiállítása az Országos Széchényi Könyvtár exlibris kiállítási sorában már a hetedik. A kiállítást BÉLLEY Pál és GALAMBOS Ferenc (Kisgrafika Barátok Köre) rendezte.

DISKAY Lenke mint grafikusművész biztos rajztudásról és erős kolorisztikus hajlamról tesz tanúságot. Exlibriseivel a hagyományos kifejezési formákon túljutva korszerűbb eszközöket keresett a könyvjegy lényegének, a tulajdonos egyéniségének megragadása céljából. A külföld is elsősorban exlibriseire figyelt fel. Kiállításra 70 darab exlibris került lino- és fametszetek, 1959 és 1966 közötti időből.

Nagyon sikerült a kiállítás illusztrált katalógusa, mely az Országos Széchényi Könyvtár házi sokszorosítójában BÉLLEY Pál szerkesztésében készült. A kiállított exlibriseket időrendi sorrendben sorolja fel, feltüntetve a tulajdonosok nevét, az ábrázolt képet, a technikát és a milliméterekben kifejezett méretet.

MUNKÁCSI PIROSKA